

vigilia

LUKÁCS LÁSZLÓ:
A magyar egyház reneszánsza...?

900 éve született Szent Bernát
FARKASFALVY DÉNES
és **KEREKES KÁROLY** írásai

DOBSZAY LÁSZLÓ:
Szerzetesek zsolozsmája

RAPCSÁNYI LÁSZLÓ:
Tudósítás a Pápai Államról

FERDINANDY GYÖRGY:
Magyar írók Párizsban

HUBAY MIKLÓS:
Napló nélkül

SULYOK ELEMÉR:
„Hűséges az Isten”

Beszélgetés Vásárhelyi Miklóssal

1990

8

BERTALANFFI PÁL: A hízelkedőnek se szavát, se tanácsát nem kell követni 561

LUKÁCS LÁSZLÓ: A magyar egyház reneszánsza? 562

900 éve született Szent Bernát

FARKASFALVY DÉNES: Szent Bernát, a teológus 570

KEREKES KÁROLY: A ciszterci lelkiség 578

Szent Bernát sírfelirata a Fényes völgyben (*Farkasfalvy Dénes fordítása*) 580

DOBSZAY LÁSZLÓ: Szerzetesek zsolozsmája 581

RAPCSÁNYI LÁSZLÓ: Tudósítás a Pápai Állam utolsó évtizedeiről (*II. rész*) 586

KALÁSZ MÁRTON: Termékenység sötétje (*vers*) 591

LEVENDEL LÁSZLÓ: Azok a harmincas évek 592

HUBAY MIKLÓS: Napló nélkül 597

BORBÉLY GÁBOR: „... miért vett végis karjára az idő?”

(Vergilius és Radnóti IV. eclogájáról) 604

TEOFIL LENARTOWICZ: Arany csésze (*vers, Kovács István fordítása*) 606

FERDINANDY GYÖRGY: Magyar írók Párizsban 607

LABANCZ GYULA: Ügyetlen hittérítő (*vers*) 611

WEISSMAHR BÉLA: Ésszerűen nem tagadható igazságok 612

TALÁLKOZÁSAINK A SZENTÍRÁSSAL

SULYOK ELEMÉR: „Hűséges az Isten” 619

Ritoók Zsigmond levele 621

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

Vásárhelyi Miklóssal (*I. rész*) (*Szörényi László*) 622

MAI MEDITÁCIÓK

CZIGÁNY GYÖRGY: Vázlat a titok természetéről 631

NAPLÓ

Epitáfium Sebestyén Györgynek (*Kalász Márton*) 633

Irodalom Nádas Péter: Évkönyv (*Király Edit*) 634

Minorita iskoladramák (*Pintér Márta Zsuzsanna*) 635

Történelem Lukács László S. J.: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése

és az osztrák abszolutizmus (*Lázár István Dávid*) 636

Zene Ballal (*Fáy Miklós*) 637

Film A názáreti Jézus (*Tóth Péter Pál*) 638

Színház Egy örült naplója (*Gintli Tibor*) 639

Kiállítás Corvinák (*Czikora Györgyi*) 639

Levelek — válaszok 640

A hízelkedőnek se szavát, se tanácsát nem kell követni

A hízelkedő közönségesen fondorló is egyetemben: de más mégis a hízelkedés, más a fondorlás. Hízelkedés az; midőn valaki az igaz és hamis dolgok között kevés választást tévén, minden beszédét csak embernek kedvéhez alkalmaztatja, avagy midőn ott csiklandja őtet, ahol a legnagyobb viszketeget látja. Fondorlás pedig az, midőn valaki a másról való rossz beszédekett itt is, ott is felszedi és aztán annak azon személyekkel együtt, melyektől származnának, rendszerént kinyilatkoztatja. Mind hízelkedéseivel, mind fondorlásaival egyenlő célra néz a hízelkedő; azaz mind a kettővel akar tetszeni, s előmenni. De nem egy mint a kettővel másnál a művelése; gyönyörködtet ám a hízelkedés, a fondorlás ellenben sok ízetlenségnek, busongásnak s haragnak oka, és ugyan néha embernek pallosát is hegyzi a bosszúállásra. De abban mégis sokszor egyet, s egyenlőt művel a hízelkedő, hogy mind a hízelkedésével, mind suttogó fondorlásival temérdeken hazud, embert azon dolgokért dicsérvén, amelyekről igen távul vagyon, s ismét azokat néki másokról súgván, melyeket talám felőle még ingyen sem gondola senki; nem arra igyekszik ám a tálpecér, hogy igazat szóljon, hanem hogy szólásával valami jó asztalhoz férhessen.

Merő Esopus Rókaí a hízelkedők, mert még a varjút is dicsérik szép énekléséről, hogy az, arra énekre gerjedvén s száját megnyitván a sajátját lehullasa nékik... Nem másra valók ám a fondorló suttogások, hanem hogy abból a harag s a bosszúság (minthogy lehetetlen az maga felől hallott gonosz dolgokra meg nem indulni) embert eméssze s epossze, s jóllehet kezdetben a hízelkedő a csiklandó szavaival gyönyörködtessen, de továbbra azokkal is szaggatja és gyötri az embert, midőn őket kárhózatosan gyengéltetvén, és hazúgon dicsérvén, közönségesen olyan dolgokra felbízta és bátorítja, melyekre éppen elégtelen lévén, azután kéntelen legyen azoknak gyalázatos kimenetelén bánkódni, búsulni s önnön magával háborogni, ez pedig a hollók szaggatásánál is fájdalmasabb néha... Ennek igazságát igen ismeré Zsigmond római császár, azokért nem különben, mint valami mérges mardosásért arcucsapással fizete annak a hízelkedőnek, aki őtet édesítő dicsérésével Istenhez hasonlítá. Hogy e példát foganatosban kövessed, íme arra a Szentléleknek leckéje is:

„Jobb a bölcsőtől megdorgáltatni, hogysen a bolondnak hízelkedésével megcsalatni.”

*Bertalanffi Pál jezsuita hitszónok
Keresztényi bölcsesség. Eger, 1770*

A magyar egyház reneszánsza . . . ?

1. Az Egyház szétzúzása: 1946—1964

Ahhoz, hogy a magyar egyház jelenét megérthessük, vissza kell pillantanunk az elmúlt negyven év történetére. A kommunista hatalomátvétel az 1940-es évek végén szinte teljesen megbénította az egyház tevékenységét (ugyanígy a protestáns egyházakét is, akik a lakosság egyharmadát alkották a kétharmad katolikussal szemben). Gyakorlatilag csupán az istentiszteletek végzése és a szentségek kiszolgáltatása folytatódhatott. Az egyházat a templomépületek gettójába szorították vissza, a keresztény hitet kizárták a közéletből, se nyilvánosan megvallani, se nyilvánosan gyakorolni nem lehetett, főleg bizonyos társadalmi rangon felül és azoknak, akik foglalkozásuknál, végzettségükönél fogva nagyobb hatással voltak a nyilvánosságra (a pedagógusok, vezető beosztásúak még a hetvenes években is csak titokban mehettek templomba). 1946-ban feloszlatták a katolikus egyesületeket (1500 működött ekkor az országban), 1948-ban államosították az iskolákat és a többi egyházi intézményt (kórházak, árvaházak, szociális és nevelőotthonok), 1950-ban feloszlatták a szerzetesrendeket (60 szerzet 12 000 szerzetessel), 1949-ben Mindszenty József bíboros, esztergomi érseket, 1951-ben Grösz József kalocsai érseket börtönözték be. A püspökök többsége tevékenységében akadályoztatva, házi őrizetben volt, az egyházmegyéket az állam által kiválasztott vikárius generálisok kormányozták.

A totalitárius diktatúra megbénította az egyházak működését, de mindent elkövetett azért is, hogy a keresztény hitet is kiölje az emberekből. Elvben fakultatívvá tették az iskolákban a hitoktatást, a gyakorlatban megfélemlítéssel és adminisztratív intézkedésekkel lehetetlenné tették azt. A pártállam hivatalos világnézetként fogadta el a marxizmus—leninizmust, ennek oktatását kötelezővé tették minden egyetemen, s legalábbis a vezető értelmiségtől elvárták, hogy marxistának vallja magát. Sajátos ideológiai érvekkel próbálták igazolni a vallás elhalásának elméletét, de azokat az erőszakos lépéseket is, amelyekkel sietteték a keresztény hit kipusztulását.

1. A vallás ópium, káros a társadalom fejlődése szempontjából, tehát a haladás és a boldogabb jövő érdekében meg kell szüntetni.

2. Az egyházak a régi társadalmi rend szolgálatában állnak: az osztályellenséghez tartoznak, amelyet a proletárdiktatúrának le kell győznie a hatalomért folyó harcban.

3. Mivel a gazdasági-társadalmi alap megváltozásával automatikusan megváltozik a felépítmény is, a szocializmus, majd a kommunizmus felépítésével a vallás önmagától ki fog halni néhány éven, legfőjebb évtizeden belül. (Az 1950-es egyezmény megkötésekor húszesztendő „utóéletet” jósoltak az egyházaknak.)

4. A szocialista állam maga gondoskodik alattvalóinak boldogságáról. Főlösegesek, sőt károsak az egyéni, társadalmi kezdeményezések, így az egyház szociális intézményei is, hiszen a „burzsoá” klerikális ideológiát terjesztik.

5. A jövő szocialista-kommunista társadalmának embere az új „szocialista embertípus”. A társadalomtudományok, s vele a nevelés a pártállam ideológiai monopóliumához tartoznak, az egyházat ki kell szorítani a nevelésből, távol kell tartani az ifjúságtól a foglalkozástól, a közélettől, a közvélemény-formálástól. A marxista indoktrináció nem tűrheti meg az egyház evangelizáló, misszionáló tevékenységét.

A nyílt diktatúrával szemben a vezetőitől, intézményeitől megfosztott egyháznak lehetetlen volt fellépnie. A plébániákon végezte a hívek lelki gondozását az állam által biztosított szűkös keretek között. Az iskolából kiszorult hitoktatás pótlására a templomokban kezdtek hittanórákat tartani, s ebből, folytonos korlátozásokkal és nehézségekkel küszködve, de lassan kialakították a plébániai hitoktatás rendszerét. Mivel az engedélyezett, hivatalos egyházi élet igen szűkös keretek közé szorult vissza, az ötvenes években megszülettek az első kisközösségek: kolostorukból elűzött szerzetesek, a pasztorációtól eltiltott papok, elkötelezett laikusok részvételével. E közösségek tagjai folytonos veszélyek között edződtek meg: számolniuk kellett avval, hogy „szervezkedés”, „államellenes összeesküvés”, „izgatás” vádjával bármikor letartóztathatják őket, s ténylegesen több ezren megjárta a börtönöket. (Az utolsó letartóztatási hullám 1961-ben volt, de még 1971-ben is több papot és világi vezetőt letartóztattak az ifjúsági pasztoráció miatt.) Abban az időben tehát, amikor a bázisközösség szó még ismeretlen volt a világegyházban, Magyarországon már megindult a „lakáskereszténység”, a kisközösségek szerveződése.

2. A kis lépések politikája: 1964—1987

1964-ben a magyar kormány — elsőként a kelet-európai országok közül — úgynevezett részleges megállapodást írt alá a Szentszékekkel. Ez lehetővé tette Róma számára, hogy betöltsse a megüresedett püspöki székeket, s így teljessé tegye az egyházkormányzatot, de a jelöltek személyét csak a kormányzat előzetes jóváhagyásával választhatta ki. Ennek fejében viszont elismerte a magyar kormányt, s tudomásul vette, hogy az egyház csupán az 1950-es egyezmény keretei között működhet. A Kádár-kormány szövetségi politikát hirdetett, s kiterjesztette az egyházakra is: meghívást kaptak a szocializmus építésére. („Politikai szövetségesek, bár ideológiai ellenfelek vagyunk”; hangzott a jelszó.) Ettől kezdve az egyház és az állam közti viszony emlegetése kötelezővé vált. A jogokért síkraszállni, a kormányzatot bírálni, nagyobb tevékenységi területet követelni nem lehetett a szövetségi politika íratlan, de szigorúan betartott és betartatott játékszabályai szerint. Az egyház és az állam között deklarált jó viszony legitimálta a kormányzatot, s a demokrácia, a szabadság látszatát kelthette a külföld szemében. Ennek fejében a kormányzat apró engedményeket tett az egyháznak. A kiindulási alap azonban mindig a véglegesnek és változtathatatatlannak deklarált 1950-es „egyezmény” volt, amely gyakorlatilag megsemmisítette az egyház tevékenységét. Az engedmények így alkalmasak voltak arra, hogy mindig újra hangoztatni lehessen, milyen jóindulatú az állam az egyház iránt, viszont olyan lassú ütemben követték egymást, és olyan jelentéktelenek voltak, hogy az egyház valódi feléledésétől nem kellett félni. A közép-európai történelemben jól ismert II. József (1780—1790) egyházpolitikája, és az ő szellemét követő jozefinizmus. A kormányzat — az általa felállított Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül — ilyen jozefinista módszerekkel, a paternalista jóindulat látszatával tartotta rövid pórázon az egyház vezetőit, s szoros ellenőrzése alatt a vallási életnek szinte minden megnyilvánulását.

Ezt az időszakot Lékai László bíboros, esztergomi érsek (1976—1986) által meghirdetett kis lépések politikája jellemzi leginkább. VI. Pál pápa kérésére Mindszenty József bíboros 1971-ben elhagyta a budapesti amerikai nagykövetséget, ahol 1956 novemberében menedékjogot kért, és külföldre távozott, majd, szintén a pápa kérésére 1973-ban lemondott érseki tisztségéről. A pápa — a kormánnyal folytatott tárgyalások után — Lékai Lászlót nevezte ki utódjául 1974-ben. Sokan joggal örültek annak, hogy a magyar egyház kiszabadul a zsákutcából, s ha kis lépésekkel is, de megindulhat egy szabadabb fejlődés útján. Mások viszont az ötvenes években üldöztetést vállaltak elárulásának, megalkuvásnak bélyegezték ezt a lépést. Az 1964-es egyezmény évforduló-

ján még 1989 szeptemberében is feltették ezt a kérdést Casaroli bíborosnak, aki a Szentsek követségében annak idején a tárgyalásokat vezette. A nyolcvanas évek elejére azonban egyre többen bírálták a Lékai László által meghirdetett „kis lépések politikáját”, gyorsabb ütemet, nagyobb lépéseket sürgetve. Mindenki érezte azonban, hogy lényeges változásra addig nem számíthatunk, amíg lényegében változatlanok az 1950-ben kijelölt keretek. Azt pedig Miklós Imre, az ÁEH-nak 1957-óta vezető beosztású alkalmazottja, 1961 óta pedig elnöke ismételten kijelentette, hogy minden tárgyalás és engedmény csak az 1950-es egyezmények alapján képzelhető el.

A hetvenes évektől kezdve megindultak a gazdasági reformok, oldottabb lett a politikai légkör. Először óvatosabban, sok zökkenővel, visszahúzással, de megindult a magyar valóság feltárása. „Történelem alulnézetben”, „Magyarország felfedezése”, s hasonló címmel jelentek meg szociográfiai tanulmányok, az ifjúsági bűnözésről, az alkoholizmusról, a társadalmi beilleszkedési zavarokról. Ezek a kutatások sokáig még súlyos nehézségekbe ütköztek, a feltárt eredmények publikálása pedig gyakorlatilag lehetetlen volt egészen a hetvenes évekig. Ehhez a sorhoz csatlakoztak a valóságfeltáró, jelenünket és múltunkat faggató dokumentumfilmek, főleg az elmúlt két esztendőben. A hiteles diagnózis pedig mindig az első lépést jelenti a hatékony terapia elé.

3. Az egyházi élet éledzése a hetvenes évektől

Ebben az időszakban, az általános társadalmi változások következtében illetve azokkal párhuzamosan, nagyobb cselekvési lehetőséget kaptak az egyházak is. Sok küzdelem árán, de a hetvenes évek végére előbb megtúrttá, majd megengedetté lett a nyolcvanas évek elejére a fiatalokkal való foglalkozás az egyház keretein belül. Megerősödhetett a plébániákon kialakított hitoktatási rendszer. A szorosan vett oktatás kiegészült a neveléshez elengedhetetlen csoportfoglalkozásokkal, közösségi rendezvényekkel. Új formaként kerültek bevezetésre a kirándulások, táborozások, lelkigyakorlatok, ifjúsági találkozók.

Ezekben az években lassan elmosódhatott a határ a „hivatalos” egyház, a „kereten kívül működő papság” és a „földalatti egyház”, a kisközösségi egyház, a „kereten kívüliek” között. A hetvenes évek végére már gyakorlatilag mindazok hivatalosan vállalhattak lelkipásztori munkát, akiket korábban ettől szerzetes-voltuk vagy az ifjúsági munkában való részvételük miatt eltiltottak. A plébániákon (sajnos csaknem kizárólag a nagyvárosokban) egyre több helyen szerveződtek ifjúsági csoportok, s a hetvenes évek második felétől az ifjúsági találkozók lehetőséget teremtettek a kiscsoportok tagjainak egymással való megismerkedésre.

E találkozók több száz, sokszor több ezer fiatal vonzanak egész napos találkozókra. A hatóságok eleinte akadályozták, nehezítették e találkozók szervezését, egyes letiltásokra is sor került, de 1980-ban polgárjogot nyertek az egyre szaporodó lelkigyakorlatokkal együtt.

Erre az időre esik a megújulási mozgalmak megjelenése hazánkban. Részben az ifjúsági pasztorációban aktív lelkipásztorok, részben a kisközösségekben elkötelezett keresztények figyeltek fel ezekre a külföldi mozgalmakra. Egymás után ismertté lett hazánkban a Focolare, a Neokatekumenátus, a Marriage Encounter, a Foi et Lumiere (Jean Vanier lelkiségével), növekvő vonzást gyakorolt a fiatalokra a Taizéi Közösség, megerősödött a két legnagyobb hazai eredetű kisközösségi mozgalom, a Regnum Marianum és a Bulányi György szervezte Bokor mozgalom is. E mozgalmak sok fiatalot aktivizáltak, tettek elkötelezett, áldozatos, mások és az egyház szolgálatában komoly feladatokat is vállaló kereszténnyé. Több százra tehető azonban a mozgalmakhoz nem tartozó, hanem egyházközönségi, de papi irányítás alatt álló, valamint a teljesen önálló, de keresztény szellemű egyéb kisközösségek száma is.

Fejlődésük, megerősödésük nem volt mentes a feszültségektől, s a bonyolult politikai helyzet miatt nemcsak azok a konfliktusok jelentkeztek, amelyeket szinte minden európai országban megtalálhatunk: annak veszélye ugyanis, hogy eltávolodnak a hierarchiától. Az „egyház és az állam közti jó viszony” jegyében a kormányzat ekkor már nem avatkozott be közvetlenül, rendőri úton a kisközösségek életébe, nyomást és ellenőrzést, kényszert a hivatalos egyházi eljárásokon, az állami jóváhagyással kinevezett püspökökön keresztül gyakorolt az egyház életére. Mivel azonban mindez többnyire titokban, a háttérben történt, e beavatkozásra történelmi bizonyítékot legfőképpen tanúk megszólaltatásával, a szenvedő alanyok meghallgatásával kaphatunk. 1989-ben azonban, az AEH megszüntetésével kapcsolatban már hivatalos fórumokon is elhangzott, hogy a kormányzat semmilyen módon nem kíván korlátozó jelleggel, paternalista módon beavatkozni a különböző kinevezésekbe, az egyház belső életébe, pasztorációs munkájába. Ezek a megnyilatkozások közvetve mind azt ismerik el, hogy az ilyen beavatkozás mindeddig fennállt. Sokáig igyekeztek például megakadályozni ifjúsági lelkigyakorlatok tartását. Hozzájárultak viszont ahhoz, hogy egy lelkigyakorlatos ház épüljön (30 férőhellyel) — a hétmillió tagot számláló katolikus egyház számára —, amelyben legalább egymillió gyakorló, valóban az egyházhoz tartozó keresztény él.

A kisközösségi mozgalmak közül a legradikálisabb a Bulányi-féle Bokor közösség volt, akik 1979-től magukévá tették a szolgálatmegtagadás lelkiismereti kötelességét, s ezzel szembekerültek a magyar törvényekkel.

A püspöki kar, élén Lékai bíborossal, ekkor kényszerült arra, hogy engedelmességre, tehát a kötelező fegyveres szolgálat elvállalására buzdítsa a híveket. A Bokor közösség tagjai egyre élesebben bíralták a püspöki kart, megalkuvással vádolva őket. A pápa is állást foglalt a kérdésben, megjegyezve, hogy egyre szélsőségebbé nézeteket vallanak.

A magyar püspökökhöz írt levelében hangsúlyozta a kisközösségek fontosságát, és a zsinat után megújuló egyházban betöltött nélkülözhetetlen szerepüket — s ez alig burkolt figyelmeztetést tartalmazott a püspöki karnak. Másfelől viszont leszögezte azt is, hogy a kisközösségeknek a hierarchiával együtt kell működniük.

A megújulási mozgalmak, kisközösségek 1989 februárjában konferenciát tartottak, amelyen a püspöki kar csaknem teljes számban részt vett. Ma már minden remény megvan arra, hogy elkötelezettségükkel, lelkesedésükkel maradéktalanul bekapcsolódhatnak az egyház vérkeringésébe, s kialakulhat a hasznos összhang a kisközösségek és az egyházközségek, illetőleg a hierarchia között. (A Bokor közösség helyzete sajnos még mindig nem tisztázódott, bár időközben — 1989 nyarától a kormányzat bevezette az alternatív katonai szolgálat lehetőségét. Teljes rehabilitációt követel magának a hierarchiától. Időközben pedig — főleg az ekkleziológiában — valóban olyan nézetek fogalmazódtak meg körükben, amelyek a katolikus tanítóhivatal állásfoglalásával ellentétesek. (Ratzinger bíboros egy „adhaesio fidei”-ben foglalta össze azokat a II. Vatikáni Zsinat által megfogalmazott, illetve a magisterium által hirdetett tételeket, amelyeknek nyilvános elfogadását várja a csoport vezetőjétől. E hitvallás aláírása azonban mai napig várat magára.)

Az egyház belső élete megélné a hetvenes évektől — a legtöbb templomban a zsinat szerint kialakították a liturgikus belső teret, a külföldi könyvek, teológiai folyóiratok már szabadon beérkezhettek az országba, lehetővé vált a rendszeres kapcsolat a világegyházzal, újra lehetett szervezni az egyházközségi életet, egyre több esetben adtak engedélyt új templomok építésére is (szigorú korlátozásokkal ugyan — templomtornyot építeni például a legtöbbig tilos volt!), fellendült az ifjúsági pasztoráció. Mindeme biztató jelek ellenére a keresztény élet igazi lendülete azonban igen kevés helyen volt megtalálható: elsősorban a kisközösségi mozgalmakban, és néhány jól szervezett, jól működő egyházközségben. Az elnyomás éveiben a fő cél a túlélés, a megmaradt intézmények és a pasztoráció átmentése volt. Megrendült azonban a keresztényeknek, a laikusoknak, a papoknak és a püspököknek az egymásba vetett bizalma. A buzgó lelkipasztorok is inkább parti-

zánként, egyéni akciójukként végezték munkájukat. A kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás persze nemcsak a keresztény élet benső dinamikáját csökkentette, hanem annak külső hitelét is. Az egyes egyházmegyéek s így az egész magyar egyház vezetése is ötletszerűen, a lehetőségek adta kényszerpályákon történt, igazi lelkipásztori koncepció, távlati tervezés, közös összefogás nélkül. Azért is történhetett ez így, mert hiányoztak azok a központi intézmények, intézményrendszerek, az a struktúra, amelyek az egységes, összefogott, közös munkát papok, püspökök s a lelkipásztori munkába bevont világiak között lehetővé tették volna. (A világiak bevonása a mai napig alig kezdődött meg.) Végül hiányoztak azok a szerzetesrendek is, amelyek az egyház története során annyiszor a lelki-szellemi élet forrásai voltak.

Kimondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek elejére — a marxista indoktrináció, külső korlátozások és az egyház belső elgyöngülése következtében az egyház a társadalom nagy ismeretlenje lett. Ez a tény azonban előnyökkel is járt: a nyolcvanas évek elejétől váratlanul föllendült az érdeklődés a vallás, elsősorban a kereszténység iránt, főleg a fiatalok körében. A marxizmusban, kommunizmusban, politikai ígéretekben és gazdasági reformokban csalódott emberek a kereszténységet érezték egyedül hitelesnek, s nagy várakozással és bizalommal fordultak feléje. (A Gallup Intézet 1989-ben végzett felmérése szerint az emberek bizalma elsősorban a sajtó, tömegkommunikáció által biztosított nyilvánosság felé fodul, második helyen viszont az egyházak érdemelték ki a legtöbb ember bizalmát!) Sajátos helyzet állt így elő. A kereszténység helyzete Európaszerte megváltozott az elmúlt évtizedekben: a mai szekularizált társadalmakban az egyház közéleti jelentősége erősen csökkent. Hazánkban viszont, ahol az egyházat erőszakosan fosztották meg közéleti befolyásától, s az embereket hatalmi eszközökkel tartották távol a kereszténységtől, igen sokan — nem hívők is — az egyháztól várják a nemzet megmentését. A nem hívőket, tehát a társadalom jó részét, s talán magát a kormányzatot is — elsősorban pragmatikus szempontok vezetik: vállalja el az egyház (újból) a szociális gondoskodást. (Jelenleg mintegy 30 ezerre becsülik a hajléktalanok számát, háromezerre a nyomor által közvetlenül sújtottakét, félmillióra a létminimum alatt élőket a tízmilliós magyarságban!) Ezenkívül pedig vállalja magára a nemzetnevelés ügyét, hiszen a korrupció, főleg a fiatalok bűnözés, az öngyilkosság, az alkoholizmus, a drogdependencia már társadalmi betegségként pusztítja nemzetünket. De lépten-nyomon kiütközik a neveletlenség és műveletlenség, a gazdasági élet, az egészségügy, a nemzeti kultúra területén is.

4. A fordulat éve: 1988—1989

Az elmúlt másfél év során Magyarország joggal került Európa, sőt a világ figyelmének középpontjába. Olyan radikális és gyors ütemű, sőt egyre gyorsuló változási folyamat indult el a társadalomban, amelyre ritkán akad példa egy-egy nemzet életében.

A kormányzat alapvető kérdésekben elhatárolta magát elődeitől, és teljesen új kapcsolatot keresett az egyházakkal, a „szabad egyház a szabad államban” elve alapján.

Beismerte többek között, hogy:

- Hiba volt a vallásoktatás száműzése az iskolákból, hiszen a keresztény kultúra ismerete — vallási meggyőződéstől függetlenül — hozzátartozik az európaisághoz.

- Hiba volt az egyházi iskolák államosítása, hiszen a magyar közoktatásügy egyik legértékesebb támaszát pusztította el — ennek következtében neveletlenebb, műveletlenebb, képzetlenebb nemzedékek nőttek fel.

- Hiba volt az egyház szociális intézményeinek megszüntetése, hiszen igen nagy terhet vettek le a társadalom válláról, s olyan humanus gondoskodást tudtak biztosítani, amelyre az állami fenntartású intézményekben a fizetett alkalmazottak nem képesek.

— Hiba volt, hogy a kereszténységet hamis és káros ideológiának nyilvánították, és erőszakos eszközökkel is megpróbálták kiirtani. Evvel megbénították az egyházakat, s megakadályozták abban, hogy értékeik hirdetésével hozzájáruljanak a tisztább, erkölcsi értékeken nyugvó nemzeti közvéleményhez. Hiszen a keresztény értékrendszer tartalmazza a humánus értékeket is, a keresztény erkölcs a humánus emberi életet készíti elő.

Az egyházak ma nyilvánosan meghívást kaptak arra, hogy vegyenek részt a nemzeti újjászületésben, egy tisztább, erkölcsösebb, igazabb, tehát boldogabb magyar jövő építésében.

Hogy ez nemcsak szónoki deklaráció, hanem a valódi cselekvés lehetőségének megteremtése, azt számos intézkedés bizonyítja, amely az egyházak valódi szabadságát kívánja visszaadni és biztosítani.

1988 őszén visszavontak egy sor olyan intézkedést, amely az egyházi tevékenységeket korlátozta, illetve bürokratikus engedélyekhez kötötte. Megszűnt az összes számszerű korlátozás (numerus clausus), a püspöki körlevelek cenzúrája, az egyházi kinevezésekbe történő állami beavatkozás.

— Miklós Imre, az ÁEH elnöke ugyan ismételtlen úgy nyilatkozott, hogy az egyház és az állam viszonya rendezett, nincs szükség új korszakra, alapvető reformokra, csak tovább kell haladnunk az eddig jól bevált úton. Az állami folyamatok, s a magán a kommunista párton belül megindult reformtörekvések azonban egyre inkább túlhaladták nézeteit, sőt, magát az ÁEH-t az ellenzék követelése nyomán 1989. június 30-i hatállyal megszüntették, jogutód nélkül. A kormányzat kinyilvánította: nem kíván semmilyen korlátozást és ellenőrzést, csupán azokat a szabályozásokat, amelyek minden jogállamban természetesek és szükségesek.

— 1988 második felében bejelentették, hogy új vallásügyi törvényt kell alkotni. Ennek előkészítésével akkor az ÁEH-t bízták meg. Mivel az ÁEH időközben megszűnt, az Igazságügyminisztérium vette át ezt a feladatot, s készítette el a törvénytervezetet, amely a terv szerint ez évben a parlament elé került. Az ellenzék soraiban több kétely fölmerült: Vajon az új törvény valóban teljes körű szabadságot biztosít-e az egyházaknak? Szükség van-e egyáltalán törvényre, nem volna-e jobb a garanciákat biztosítani a vallás szabad gyakorlásához? A rossz emlékü ÁEH intézményét nem mentik-e át a sietve létrehozott új Vallásügyi Titkárságba, amely a Minisztertanács mellett működik? A sokéves keserű tapasztalatok jogossá tehetik a gyanakvást. Talán mégis bízhatunk benne, hogy az egyházak nemcsak a korábbi évekhez képest juthatnak nagyobb szabadsághoz, hanem valóban teljes szabadságot garantálnak működésük számára.

— 1989 augusztusában törvényerejű rendelettel megengedték a szerzetesrendek működését, hatálytalanítva az 1950-es törvényt, amely feloszlátásukat elrendelte. Az elmúlt hónapok során egyre több szerzetesrend kezdte újra működését, illetve került ki az illegalitásból, vagy pedig küldi haza külföldön élő, magyar származású tagjait. Meglepően nagy az érdeklődés a fiatalok között a szerzetek iránt: a paphiánnyal küzdő magyar egyházban egyre több fiatal kéri felvételét az újonnan alakuló szerzetekbe. Mindez persze óriási belső átrendeződést is kíván, hiszen sok szerzetes az elmúlt évtizedekben egyházmegyes papként működött. Össze kell hangolni az egyházmegyei és a szerzetek által végzett pasztorációt. Gondot jelent az is, hogy 1950-ben minden szerzetházat államosítottak, működésük alapfeltétele pedig az, hogy legalább egy olyan házat kapjanak vissza az államtól, ahol megkezdhetik közös életüket.

Az elmúlt évek során megindult a II. világháború utáni magyar történelem újrafelfedezése, a politikai érdekektől korábban meghamisított történelemírás revíziója. Ebben legjelentősebb lépés az ötvenes évek sztálinizmusának elítélése, s vele az 1956-os forradalom újraértékelése volt. Ennek alapján került sor Nagy Imrének és társainak rehabilitására. Természetesen vetődött fel annak az igénye, hogy rehabilitálni kell azo-

kat az egyházi személyeket, keresztyényeket is, akik szintén koncepciós pereknek estek áldozatul. A legismertebb köztük Mindszenty József bíboros.

Az egyház előtt látszólag korlátlan lehetőségek nyíltak meg, óriási várakozás övezi a keresztyénységet. Ma a legnagyobb kérdés az, hogy az erejében meggyöngyült, intézményeitől megfosztott negyven évig csupán a túlélésre berendezkedett, a rabság kötöttségeihez, de kényelméhez is hozzászokott, az önálló, kreatív tervezésről, gondolkodásról, kezdeményezésekről paternalista gyámkodással leszoktatott egyház hogyan képes megfelelni ezeknek a várakozásoknak, élni a szabadságával, az újonnan megnyílt lehetőségekkel?

5. Az egyház új korszak küszöbén?

Egyetlen cikk keretében lehetetlen volna arra vállalkozni, hogy az egyházra váró feladatokat akár csak vázlatosan is felsoroljuk. Sürgős szükség van azonban helyzetünk, lehetőségeink és feladataink újragondolására, egy, az egész országot átfogó lelkipásztori terv elkészítésére. Ez csak összefogással, a papság és a hívek széles körű bevonásával képzelhető el. Legtermészetesebb formája az egyházmegyei zsinat lehetne, s majd a megfelelő előkészítéssel lefolytatott helyi zsinatokat követhetné az egész magyar egyház nemzeti zsinata. Mindez persze hosszú éveket vesz igénybe.

A zsinati folyamat megindulása azonban nem csupán a végeredmény, egy okos lelkipásztori stratégia kidolgozása szempontjából volna fontos, hanem közös felelősségvállalásra ösztönözné az egyház minden tagját a püspökségektől az egyházközségekig és a kisközségekig. Fontos eszköze lehet tehát annak, hogy az egyház valóban közösségivé legyen, igazi communio szülessék minden egyházközségen belül, a különböző emberek és csoportosulások között, de ez a communio fogja össze a különböző egyházközségeket és püspökségeket is. Az egyház communio jellegének valódi megélése természetesen hatékonyabbá tehetné a közös munkát is, a pasztoráció és a szociális gondoskodás minden területén.

Az egyháznak meg kell találnia a helyét a pluralista felépítésű, a szabadságjogokra épülő új társadalomban. Nem követelheti vissza magának a régi hatalmat, nem törekedhet arra, hogy most ő legyen paternalista módon gyámkodó a kormányzat, a társadalom vagy a közélet fölött. A keresztyények egyénileg és közösségükben, az egyház pedig mint intézmény évtizedeken át el volt zárva a társadalmi nyilvánosságtól, a közélettől. A keresztyényekben föl kell támadnia a társadalmi felelősségnek, s evangéliumi küldetéstudattal szerepet kell vállalniuk egy igazságosabb, humánusabb társadalmi élet felépítésében. Az ehhez szükséges lelkületet, módszereket azonban most kell megtanulni híveinknek és papjainknak egyaránt.

Ebben az új helyzetben kiemelt helyet kell kapnia az egyház missziós küldetésének. Az évtizedeken át az istentiszteletek gettójába bezárt magyar egyház elszokott attól, hogy a másgondolkodásúak számára is hitelt érdemlően hirdesse az evangéliumot, az igehirdetésnek a mai médiák által (sajtó, rádió, televízió stb.) biztosított eszközeivel. A keresztyények kisebbségben vannak a magyar társadalomban, s ezt a kisebbségi szerepet hitük erejében bízva, sértődöttség nélkül kell vállalniuk. Át kell érezniük krisztusi küldetésüket, és vállalniuk azt a felelősséget, hogy rájuk is van bízva a nemzet élete, a közélet tisztasága, az igazi szabadság, az emberi jogok biztosítása, hiszen minden egyes keresztyénynek a maga területén felelősséget kell vállalnia környezetéért, embertársaiért.

A missziós küldetés jegyében alapvetően újra kell szervezni a hit átadásának módszereit és kereteit. A megkeresztelt gyermekeknek csupán töredék része (alig egy hetedede) jut el elsőáldozáshoz, vállalja kamasz- illetve felnőtt fejjel is a keresztyén életet, s ezeknek is csak kis része az, aki valóban elkötelezett módon akar az egyházban, az

egyházért és az egyházzal keresztény életet élni, valamely egyházi közösség élő és tevékeny tagjaként. Ennek a felelősségnek tudatában kell formálódnia a keresztény családnak, de ki kell alakítani azokat a pasztorációs módszereket, amelyekkel a csak nevükben keresztény fiatalokat el lehet vezetni életük keresztény alakításához.

A társadalom jelentős része (a hatvan év alattiak többsége) a kereszténységről igen keveset tud, műveltségéből hiányzik a kereszténység, holott az szervesen hozzátartozik az európai hagyományokhoz. Európaiságunk megköveteli, hogy az iskolákban, egyetemeken nyíljon lehetőség a vallásokkal, közelebbről a kereszténységgel kapcsolatos alapvető információk megszerzésére. A vallási ismeretek oktatása az európai műveltséghez tartozik hozzá, tehát nem az egyházak, vallások térítési akciója.

Igen sokan az egyháztól várják a fiatalok nevelésének, az alapvető etikai értékeknek a megismertetését és kellő motívumokkal való elfogadtatásának megoldását. Szem elől tévesztik az egyház lényegét, akik csupán valamiféle erkölcsöszt látnak benne — a keresztény ember erkölcsi magatartása, cselekvésrendszere az Istenhez fűződő szeretetkapcsolatának következménye. Mégsem térhetünk ki az ifjúság nevelésének nemzeti feladata elől.

A nevelés feladata persze számtalan gyakorlati kérdést vet föl: Nyissanak a szerzetesrendek újra iskolákat? Alakuljanak keresztény pedagógusokból álló önálló katolikus iskolák? A keresztény pedagógusok tanítsanak továbbra is állami iskolákban, de merjék a gyakorlatban is megvallani hitüket? Valószínű, hogy egyik megoldást sem volna szabad kizárólagosan alkalmazni a többiek rovására, itt is egészséges, de összehangolt pluralizmusnak kellene kialakulnia.

Óriási feladat várna az egyházra a szociális gondoskodás területén. Az állami szociális hálózat töredék részét sem tudja ellátni a feladatoknak: működnek ugyan szociális otthonok, de a gondozás nélkül maradt tehetetlen öregek, betegek száma ijesztően nő. Van ugyan néhány otthon a hajléktalanok számára, de többségükről nem történik gondoskodás. A testi és szellemi fogyatékosok ellátása is alig megoldott, a menhelyeken élő állami gondozottak szinte predesztináltak arra, hogy felnőttként önállósulva bűnözővé legyenek. Az alkoholistákkal, drogosokkal, fiatalkorú bűnözőkkel gyakorlatilag senki nem törődik javító-nevelő célzattal. — Mit tud elvállalni ebből az egyház? Vagy inkább: mit tudnak elvállalni ebből a keresztények, az egyházközségek, az újonnan vagy újra alakuló szerzetesrendek? — Nem is statisztikailag kimutatható eredmények volnának itt a legfontosabbak, hanem az a felismerés, új lelkület, hogy mindnyájan felelősek vagyunk testvéreinkért: hittestvéreinkért, de a nem hívókért is, elsősorban a szükségét szenvedőkért.

Kairooz, kegyelmi idő ez a magyar egyház számára. Vajon „kihasználjuk-e az alkalmas időt”, s helyesen, egész szívvel, odaadóan válaszolunk-e a hívásra? A történelem és a mindenható Isten egyaránt számon fogja tőlünk kérni, mit tettünk meg abból, ami ma megtehetővé vált.

Szent Bernát, a teológus

Ötven év kutatásának összefoglalása

A második világháború előtti teológia nem tulajdonított nagy jelentőséget Clairvaux-i Szent Bernát műveinek. A század első évtizedeiben kétféle teológiát ismertek, a „spekulatív” és a „pozitív” teológiát. Az első a kinyilatkoztatott hitigazságok filozófiai eszközökkel való feldolgozására törekedett, s ebben, a neoskolasztika által újra felfedezett Szent Tamást követve, az arisztotelészi bölcséletet használta. A második a hitforrások történeti kutatását és értelmezését tűzte ki célul: a biblikus, patrisztikus és dogmatörténeti anyag kutatásával foglalkozott. Mindkét teológiai iskola kevés figyelmet szentelt Clairvaux-i Szent Bernátnak. Ha beszéltek róla, a skolasztika hívei hajlamosak voltak arra, hogy elmarasztalják. Hiszen avval, hogy „az új idők új dalait” — a skolasztika dialektikus módszerét — elővételező Abelárd ellen szállt síkra és a sens-i zsinaton kiharcolta elítélését, a haladás és fejlődés kerékkötőjének bizonyult. Műveinek egy része ugyan belekerült az egyházi köz tudatba, de ez leginkább a Szűz Máriáról szóló bernáti szövegekről tudott. Aki más műveit is tanulmányozta, legtöbbször arra az álláspontra jutott, hogy a Szent Bernát-i írásművek legfeljebb a teológia „segédtudományait”, leginkább az ún. „theologia ascetico-mystica”-t, magyarul a „lelkiség teológiáját” érdekelhetik, a dogmatika vagy erkölcsstan számára azonban csak keveset mondanak.

Ezt a felfogást érdekes módon legelőször a Szent Tamás-i teológia egyik legkiválóbb modern kutatója, Étienne Gilson, vonta kétségbe. „Szent Bernát misztikus teológiája” címmel¹ megjelent művében Bernátot, mint a 12. század legragyogóbb gondolkodóját ábrázolja, akinek teológiai világát teljesen téves volna akár a kolostori reformmozgalmak, akár a mariológia témáira leszűkíteni. Gilson volt az első, aki rámutatott Szent Bernát és a 12. századi reneszánsz szoros kapcsolatára. Bernát gondolkodásában is az „ember” — annak természete, sorsa, lelki-testi mivoltának belső „szerkezete”, az ismeret és szabadság viszonya, az értelem és az akarat dialektikus összefüggése, a kegyelem és az akarat önrendelkezésének viszonya — kerül új módon az érdeklődés homlokterébe. Mégsem mondható egyértelműen, hogy az embert állítaná a gondolkodás középpontjába. Számára a legfontosabb kérdés mindig a bűnös, tékozló embernek Istenhez való visszatérése-hazatérése marad. A bernáti teológia minden mondatában az ember „hazavezetésének” feltételeit és módját vizsgálja — hol a közösség oldaláról az üdvösségtörténet keretében, hol az egyén részéről a személyes megtérés és megszentelődés szempontjából. Ahhoz azonban, hogy Bernát a maga lelki tanítását kifejthesse, azt az emberi lényt önmagában is ismernie kell, akinek felemelésével és méltóságának visszaadásával foglalkozik. Ez az érdeklődés készteti arra, hogy visszanyúljon nemcsak az ágostoni teológiához, de általában a szentatyák hosszú sorához, s az általuk már „megkeresztelt” platóni és sztoikus hagyományokhoz is. Írásaiban ismételtén visszatér a görög bölcsélet hagyományában megőrzött delfi mondás: Gnóti seauton (ismerd meg magad), amely Szókratész óta a görög emberképben meghatározó fontosságú. Ezt a mondatát Bernát mint a „görögök” bölcsességét idézi² Gilson ezért Bernátban a „keresztény szókratizmus” fontos képviselőjét látja, s a 12. században divatos De anima, az emberi lélekről szóló — traktátusok fontos indítékát a bernáti gondolatvilágban

fedezi fel. Az önismeret azonban az ember lelki felemelkedésének csak a kiindulópontja. A célpont az istenismeret, amelyet Bernát az istenélmény és Istennel való egyesülés teljesebb fogalmaival, nem pusztán az értelem oldaláról közelít meg. Tanítása itt is óriási patrisztikus anyagból táplálkozik. A lelki egyesülés megértésében a legfontosabb fogalmakat két forrásból meríti: az egyik a görög atyák által kidolgozott istenképiség teológiája, a másik a platóni hagyományból származó ismeretelméleti elv, amely az ismeretet a hasonlóság — hasonulás metafizikai alapjához fűzi (cognitio per similitudinem). Mindezt Bernát elsősorban Origenész latinra fordított műveiből, Szent Ambrustól, Szent Ágostontól és, nem utolsósorban, nagyműveltségű barátjától, Saint-Thierry-i Vilmostól tanulta. A hagyományt viszont bámulatos önállósággal, átfogó látásmóddal és ragyogó latinsággal foglalta össze.

Gilson könyve csak a háború után, második kiadásban (1947) vonta magára a teológusok figyelmét. Alapvető változást Bernát értékelésében az 1953-as év hozott. Ekkor Szent Bernát halálának 800 éves évfordulóját ünnepelte Európa, s a Ciszterci Rend támogatásával teológiai emlékkongresszust rendeztek Dijon városában. A szervezést egy fiatal francia bencésre, Dom Jean Leclercq-re bízta³, akinek nem sokkal korábban jelent meg egy kis terjedelmű, de a maga nemében kiváló könyve Szent Bernátról.⁴ Leclercq az akkor kibontakozóban lévő francia teológiai megújulás („la nouvelle théologie”) legnagyobb alakjait bírta rá, hogy Bernát teológiai tanítását egy-egy téma szempontjából átvizsgálják. Minden előadóval megígértette, hogy Szent Bernát minden fennmaradt művét latin eredetiben elolvassák. A feladat nem volt csekély — a Patrologia Latina két vaskos kötetét⁵ kellett feldolgozniuk — de megérte a fáradságot: az eredeti szövegekből bőészes anyag patakzott. Ennek alapján a szakirodalomban meghonosodott s elfakult klisék helyébe egy valóban megújult és hiteles Szent Bernát-kép lépett.

A dijoni kongresszus anyagát egy év múlva kiadták.⁶ A gyűjtemény legkiemelkedőbb darabja Yves Congar műve volt Szent Bernát egyháztanáról. Mindaddig azt sem nagyon tudtuk, hogy Bernát műveiben „ecclesiologia” rejlik,⁷ most kiderült, hogy egyháztana gazdag, érdekes és főképp, hogy a modern teológiai megújulás számára rendkívül tanulságos. A kötet további meglepetései közé tartozott Jean Daniélou előadása, amely azt bizonyította, hogy Szent Bernát fontos és értékes görög patrisztikus anyagot hagyományozott át az utókorra, amit elsősorban Origenész latinul fennmaradt műveiből, de talán Ambrustól, Nagy Szent Gergelytől, és közvetve vagy közvetlenül, Joannes Scotus Eriugenától merített. Az utóbbi szerző a 10. század egyik magányos nagysága, aki Nisszai Gergelyt fordította latinra, és műveit, ha Bernát maga nem is, de barátja, St.-Thierry-i Vilmos bizonyára ismerte. A clairvaux-i kolostor magányába visszavonult Bernát e cikk fényében mindenesetre mint a kor legtájékozottabb teológusainak egyike lép elénk. A kötet részletes ismertetése nem feladatunk. Legfontosabb fejezetei között azonban meg kell említenünk az azóta kissé elfelejtett dogmatikus, Jean Mouroux írását a „Keresztény tapasztalatról Szent Bernát beszédeiben”, Henri Barré kitűnő, történeti összefüggésekben gazdag cikkét Bernát mariológiájáról, Déchanet úttörő előadását Szent Bernát bölcséleti forrásairól és Philippe Delhayé ugyancsak hézagpótló művét az önismeret és a lelkiismeret viszonyáról a bernáti erkölcs- és embertanban. Jó tudni, hogy a kongresszuson egy kiváló magyar előadó is szerepelt: *Ivánka Endre* — az idő tájt grazi egyetemi tanár —, aki a „lélek szerkezetének” Szent Bernát-i tanát foglalta össze.

Nem kétséges, hogy a dijoni ünnepségek során Szent Bernát, elsősorban a francia teológia megújulásától kísérve, „díszmenetben” vonult be a modern katolikus teológiai köztudatba. Teológiájának további méltatása elsősorban Jean Leclercq nevéhez fűződik, aki már a dijoni gyűlés megnyitó előadásában Bernát gondolatvilágát a teológiának egy új — általa megfogalmazott és kifejtett — válfajához, az ún. „monasztikus teológiához” kapcsolta. Leclercq szerint a 12. században kétféle teológiai módszer ki-

bontakozását figyelhetjük meg. Míg a városokban, elsősorban a katedrálisok iskoláiban, majd hamarosan az egyetemeken, a skolasztikus teológia alakul ki, a kolostorokban egy másféle társadalmi és lelki háttérre támaszkodva, másféle igények kielégítésére és másféle módszerek használatával a világtól elvonuló „monachusok” teológiája virágzik. Míg a skolasztikát a racionális megismerés keresése, az elhatárolt fogalmak kidolgozása és a rendszerezés jellemzi, a monostorok teológiájában döntő szerepet kap az élményszerű megismerés, az „introspekció”, az intuitív önismeret és a lelki élet tudatosításának folyamata. A kétféle teológia nemcsak a „hallgatóság” (illetőleg az olvasók) és a módszer tekintetében különbözik, de különböző irodalmi műfajokban is fejeződik ki. A skolasztikában az uralkodó irodalmi forma az iskolás „quaestio”, azaz a logikai eszközökkel feldolgozott elméleti kérdés, amely azután teológiai tételek megfogalmazásához, összegyűjtéséhez, s végül a „szentenciás könyvek” (liber sententiarum) és teológiai tankönyvek, vagy „summák” megalkotásához vezet. A monasztikus teológia kedvelt irodalmi formája a kolostori közösség számára előadott szentbeszéd, a „sermo”. Ez gyakran csak irodalmi keret. Szent Bernát esetében is a ránk maradt beszédek nagy része olvasásra szánt. Így például 86 beszéde az Énekek énekéről, vagy négy híres homíliája az Angyali Üdvözlétről nem valódi prédikációkat tartalmaz, hanem már eredetileg is a szó szoros értelmében *írásmű*.⁸ Kedvelt műfaja még a kolostori teológiának a szerzetesek egymásnak vagy kívülállókna szánt levele, az *epistula*, amely persze ismét igen gyakran csak irodalmi keretül szolgál, mert a levél is sokszor a széles nyilvánosság számára készül. Szent Bernáttól rendkívül nagyszámú — több mint ötszáz — hiteles levél maradt fenn, főképp azért, mert legtöbbször ilyen „nyílt levél” volt, amelyet másoltak és terjesztettek. A monasztikus „traktátus” viszont forma szerint is írásos mű; a lelkiség⁹ vagy a kolostori életforma¹⁰ valamilyen kérdését dolgozza fel, de azért szólhat bármiféle egyházi vagy teológiai témáról is.¹¹

Leclercq a monasztikus teológia jellemzésében figyelmét elsősorban a módszerre összpontosította. A biblikus és patrisztikus források gazdag használatát, a liturgikus szövegek fontosságát, az életközelséget, a személyes ihletettség szubjektív vonásait élesen elhatárolta a korai skolasztika tárgyilagos, racionalista jellegétől. Erre nemcsak Bernát műveinek tanulmányozása készítette. Az ötvenes évek katolikus szellemi életét főként Franciaországban az egzisztencializmus nagy alakjai tartották bűvöletükben; sokan úgy gondolták, hogy Szent Ágostontól Szent Bernáton át Gabriel Marcelig egy keresztény egzisztencializmus felépítése volna a teológiai megújulás legfontosabb programja. Így aztán a Leclercq által bemutatott „théologie monastique” valóban lelkes fogadtatásra talált: „bombasikerként” robbant. A dijoni kongresszus után két évvel megjelent Leclercq átfogó könyve a monasztikus teológia fő alakjairól: *L'amour des lettres et le désir de Dieu* (Az irodalom szeretete és az Isten utáni vágy). E könyv központi alakja — mint a kolostori teológia legjellegzetesebb és legsikeresebb képviselője — maga Szent Bernát, ám mellette felsorakozik a 11. és 12. század kolostori íróinak hosszú sora: Damiáni Szent Péter, Petrus Venerabilis, Saint-Thierry-i Vilmos, Rielvaux-i Elréd, Boldog Izsák stelli apát, és sokan mások. Mert nevek és kéziratok felfedezésében nem volt hiány. 1955 és 1970 között a kolostori írók tucatjai lépnek ki az eltűnt idő homályából. Az ez ideig patológiára „profilírozott” tudományos kiadások (elsősorban a francia *Sources chrétiennes* és a belga *Corpus Christianorum*) középkori alsorozatot indítanak, ahol Nagy Szent Gergelytől a 14. századi misztikus szerzőkig mindenkinek megpróbálnak helyet biztosítani. Leclercq Rómában a Sant Anselmo egyetemen, majd a Gregoriánus professzori állást vállal. Doktori értekezések egész sora íródik a „monasztikus teológia” nagy alakjairól¹². Ez természetesen Szent Bernátot továbbra is a kutatás központjában tartja. Leclercq még az ötvenes években elindítja a Szent Bernát-i életmű kritikai kiadását, amely végül is 1977-re befejeződik. A dijoni kongresszust követő évek utolsó jelentős alkotása Bernátról a II. Vatikáni Zsinaton fellépő

nagy teológusok egyike, Henri de Lubac tollából származik. Négykötetes műve a középkori egzegézisről¹³ Bernátnak megadja az őt megillető helyet, és elsőnek húzza meg biztos kézzel a teológiai tradíciónak azt a vonalát, amelynek képviselőjében és továbbvitelében Szent Bernát teológiájának döntő szerepe volt: Origenész — Nagy Szent Gergely — Szent Bernát; e három szerző között mély lelki és szellemi rokonság van. Mindhármuk teológiáját jellemzi az emberi lélek vizsgálatára irányuló különleges érdeklődés, a Biblia szövegével való bensőséges kapcsolat és az Istennel való egyesülés élményének tematikus fontossága. Ebben a műben De Lubac messze túllép a Leclercq által felvázolt kereteken: ő az első, aki majdnem tíz évvel a dijoni kongresszus után Szent Bernátot nem pusztán a „monasztikus teológia” gyorsan fakuló kliséi szerint, hanem az egyetemes teológiatörténet keretén belül mint kiváló és fontos teológust ismeri el.

Évvél azonban sajnálatos módon Szent Bernát és a vele kapcsolatos „monasztikus teológia” felfedezésének első nagy kísérlete be is fejeződik. A Zsinat után pár éven belül kiderül, hogy a francia teológiai megújulás nem képes a várakozásnak eleget tenni, egy évtized múlva már Karl Rahner sem elég haladó, Hans Urs von Balthasar és De Lubac pedig kifejezetten „konzervatív” címkét kapva besorolhatnák a múlt nagyjai közé. A dolgok ilyen fordulata általában, de a Bernát-kutatás szempontjából különösen nem mondható szerencsésnek. Leclercq megállapításai az úgynevezett „monasztikus teológiáról” sosem nyertek kritikai értékelést. Hiányosságai ezért csak most kezdenek előtűnni. Főleg három pontban szorul kiegészítésre az a kép, amit Leclercq felvázolt. Először is a „monasztikus teológia” és a skolasztika igazában nem voltak kortársak. Bernát idejében még a skolasztika gyermekcipőben jár, Abelárd nem a korai skolasztika jellegzetes alakja, hanem a görög források nyomán újra felfedezett dialektika, s egy koraérett racionalizmus tévútra jutott képviselője. Bernát két nagy barátja és szellemi ösztönzője, St.-Thierry-i Vilmos és Champeaux-i Vilmos (az a püspök, aki Bernátot pappá és apáttá szentelte), éppen olyan joggal tekinthetők a skolasztika előfutárainak, mint Abelárd, csak éppen az ő racionalista tévedéseiben és túlzott individualizmusában nem osztoztak. Nem helyes tehát két egymást inkább felváltó, mintsem egyidejű szellemi áramlatot párhuzamba állítani. Az iskolák és a kolostorok teológiájának viszonya sokkal bonyolultabb folyamatba ágyazódott, hiszen az egyetemek kifejlődésének idejére a kolostorok lakói is a skolasztikát művelték. A 13. században a ciszterciek tanulmányi házat alapítanak Párizstól kezdve Franciaország minden valamirevaló egyetemi városában.¹⁴ A másik ellenvetés a fentiekből következik: Bernát a bölcseletnek nemcsak nem ellenzője, de komoly művelője is. Boëthiust éppen olyan jól ismeri, mint bármely kortársa, a fogalmi distinkciók és a rendszerezés módszereit alkalomadtán éppen úgy használja mint bárki más, legfeljebb abban van különbség, hogy a bölcseletet mindig teológiai összefüggésekben műveli.¹⁵ Más „monasztikus teológusok” esetében még tovább kell mennünk. Stellai Izsák monasztikus „sermók”-ba ágyazott metafizikai elmélkedései a korai skolasztika legjobbjaival vetekednek; ugyanez mondható St.-Thierry Vilmos számos „monasztikus” traktátusáról. De talán a harmadik pont a legfontosabb. Leclercq felfogásában ugyanis valószínűleg a legvesélyesebb torzítást az a feltételezés szüli, hogy a „monasztikus teológia” csak a kolostorok lakóinak igényeit tartotta szem előtt és pusztán a kolostori élet „élményeire” támaszkodott. Ezt számos tény cáfolja. Bernát teológiáját főként leveleiben fejtette ki, mely levelek a kor társadalmának minden rétegéhez szólnak. A szerzetesek mellett pápák, kardinálisok, világi uralkodók, püspökök és kanonokok hosszú sorát találjuk, sőt az asszonyok, anyák és hitvesek is szép számban kapnak oktatást Bernát „monasztikus” teológiájából. Hozzá kell tennünk, nemcsak maga Bernát alkalmazta teológiai elgondolásait a kor legkülönbözőbb egyházi, társadalmi, politikai vagy személyes problémáinak megoldására, hanem — éppen Bernát ösztönzésére — a monachusok százaiból lett püspökök, érsekek,

bíborosok, pápai legátusok is — sőt III. Jenő pápa személyében egy közülük való pápa is. Bernát úgy gondolta, hogy a kolostorokban szerzett teológiai képzéssel az egész Egyház gondjaiban eligazodást nyerhet. Valójában ezeket a 12. századi kolostorokat, amelyek a „monasztikus teológiát” ápolták, nem szabad a romantika vagy a neoromantika kontemplatív eszményei szerint elképzelnünk. Itt a monasztikus élet nem szűkítette le a teológiai gondolkodás távlatait; ezek a monachusok nem úgy hagyták el a világot, hogy elidegenedtek volna az Egyház, a társadalom vagy akár a kultúra egészétől. Hogy e pontban ellentmondások rejlenek, aligha vitatható. Ám e paradoxonok a kereszténység természetéből forrásoznak. Minden hittételünk végső soron utalást tartalmaz a megtestesülés és a kereszt, valamint a végső dolgok belső feszültségétől duzzadó teológiájára, amely a világ elhagyását és megmentését, megvetését és megváltását mindig együtt és egyszerre követeli.

A Zsinatot követő egyházi légkörben Szent Bernát teológiájának kutatása nem áll meg, csak lelassul, és — sajnálatos módon — értékben és fontosságban csökken. Az új helyzetet jellemzi az 1974-es Bernát-kongresszus Firenzében.¹⁶ Ezúttal szenttéavátásának 800 éves évfordulójára hívnak össze egy kongresszust. Most is, mint 21 évvel korábban Dijonban, Jean Leclercq a legfontosabb személy. Már nem szervez, csak „elnököl” és mint a monasztikus teológia nagyműltű ismerőjét bizonyos „hódolat” légköre veszi körül. Előadása azonban nem teológiai kérdéseket tárgyal, hanem a „lélektani módszer” alkalmazásával akarja feltérképezni Szent Bernát belső életét.¹⁷ A hallgatóság lelkesedése lohadni kezd, mielőtt Leclercq boncolgatni kezdi Bernát elfojtott agresszióját, a személyes kapcsolataiban felfedezhető „posszesszív” tulajdonságokat, s az egyéniségében jelentkező lélektani ellentmondásokat. A legtöbb résztvevő úgy érzi, hogy a nagy Bernát-szakértő most olyasmin mesterkedik, amihez szakképzettséget sosem szerzett. Főleg az életszentség ilyen pszichológiai módszerekkel való „felmérése” tűnik kérdésesnek. A hallgatóság nem egy idősebb (pap) -tagja nehezen tűrtözteti magát; ám az előadások zömét történészek szolgáltatják (Giles Constable, Adriaan Bredero, Nikolaus Häring, Piero Zerbi), akiknek felfogása jelentősen eltér egymástól. Az mindenesetre közös vonásuk, hogy előadásaikban elsősorban Bernát életének és működésének eseménytörténetét ismertetik, Bernát teológiája és egyáltalán Bernát aktualitása, egyéniségének „kiértékelése” nem nagyon érdekli őket. Ezek az egyetemi tanárok az utolsó évtizedek történettudományát képviselik, éspedig igen magas fokon. Munkásságuk az 1953-ban elindult Bernát-kutatás hosszú idő alatt megérlelt gyümölcse: ekkora szakértelem azelőtt sosem irányult Bernát életútjának feldolgozására. Csupán a holland történész, Bredero, próbál „összefogni” Leclercq-rel, hogy Bernátot mint szentet „emberközelségbe hozza”, „kiértékelje” — de valójában kétségbe vonja, sőt „lefokozza”.¹⁸ Így azután alig van valaki, aki felismerné Leclercq új arcának igazi értelmét: ő, aki 1953-ban a monasztikus teológiát „felfedezte” (feltalálta?), mert tudta, hogy a kor egy új teológiai eszményképét keres, amely biblikus-patrisztikus-liturgikus és főképp egzisztencialista módon életszerű, most ismét biztos érzékkel tapint arra, hogy a kor izlése a pszichológia felé fordult és a teológiában is ez az érdeklődés fogja mindenki figyelmét előbb-utóbb magára vonni. Leclercq „elszigetelődése” tehát mindenképpen téves benyomás. A „régik idők” (ötvenes-hatvanas évek) programjának szellemében csak egyetlen előadás foglalkozik Szent Bernát teológiájával: e sorok írója megkísérli felvázolni Szent Bernátnak az Isten megismeréséről vallott nézeteit.¹⁹ A kongresszus záróelőadása erre a jelenségre külön kitér.²⁰

A kongresszuson azonban egy egészen új jelenség is érzékelhető volt. Olasz egyetemi tanárok Bernát „kultúrtörténeti” szerepéről, a bernáti és ciszterci lelkiség számukra és általában a modern kor számára fontos mondanivalójáról beszélnek. Angiola Maria Romanini, a római egyetem művészettörténésze a ciszterci építészet esztétikai kérdéseit feszegetve, annak teológiai alapjairól szól.²¹ A kérdések laikusoktól erednek,

akiknek nagy része a szünetekben rendkívüli érdeklődéssel próbál ismereteket szerezni Szent Bernát teológiájáról. Egy 28 éves olasz diák, az olasz Actio Catholica egyetemi tagozatának országos titkára, órák hosszat teszi fel kérdéseit Bernát egzegéziséről. Főleg a Máté-evangélium használata érdekli Szent Bernát azon beszédsorozatában, amelyet a 90. (*Qui habitat*) zsoltárról tartott. Erről ír disszertációt, amikor már a papnövendékek közt szinte senki sincs, akit ilyen kérdések foglalkoztatnak. Az egyetemi diákság soraiban — ismét az új idők jeleként — ázsiaiak és afrikaiak is jelen vannak: például a koreai I Deug Su, aki majd öt évvel később Bernátnak az alázat fokairól szóló művéhez ír kiváló olasz nyelvű bevezetést.

Amit Firenzében 1974-ben tapasztaltunk, az egyházi kultúrának az egész világban végbemenő változásait tükrözte. Hasonló jelenségek mutatkoztak Amerikában is. Egy állami egyetemén (West Michigan University, Kalamazoo) központ alakult a ciszterci szerzők és a ciszterci lelkiség tanulmányozására (*Institute of Cistercian Studies*). Bár az alapítók között néhány trappista is található (ez is új jelenség: trappisták mint egyetemi előadók!), a vezetők igazában világiak, s az évi rendezvények résztvevői szinte kizárólag egyetemi hallgatók. A hetvenes években Amerikában megkezdődik Szent Bernát összes műveinek angolra fordítása. Az első kötetek meglehetősen gyengék: a fordítók kevésbé felkészült, a középkori latinban alig jártas trappista atyák vagy apácák. De a színvonal javul: 1985-ben a kalamazoo-i Ciszterci Tanulmányi Intézet vezetője, Dr. Rosanne Elder (világi nő) Bernát legnehezebb latinsággal megírt művét (*De consideratione*) már elismerésre méltó pontossággal fordítja. A műhöz írt bevezetés is kiváló. A dallasi katolikus egyetemen „Contemplative Studies” névvel intézmény létesül: ennek igazgatását sem a szomszédos ciszterci apátságra bízják, hanem a történelmi tanszék egyik világi tagját, John Sommerfeldtet kéri fel vezetésére, aki elsősorban Szent Bernát lelkiségét tanulmányozza. A hetvenes évek végére ez az irányzat általánossá válik: sürögőssé válik Szent Bernát műveinek lefordítása a nagy nyugati nyelvekre. Olaszországban egy alapítvány létesül, amelynek pénzéből a nyolcvanas évek közepére az „olasz Szent Bernát” első két kötete ragyogó kiállításban meg is jelenik. Német nyelvterületen a Ciszterci Rend kezdeményezésére hasonló munka indul el: a fordítók és a bevezetések szerzői ezúttal nagy számban egyháziak, elsősorban ciszterciek. A munka stílusa azonban új: 1985-ben ciszterci szerzetesek és szerzetesnők egy csoportja — 850 éves történelmük során talán először — összeül Stams-ban (Tírol), hogy Szent Bernát méretre fordítását már a traktátusok fordításának kézírataival a kezükben megtárgyalják.

Ahogy közeledett az 1990-es jubileumi év, Bernát születésének 900 éves évfordulója, a Szent szellemi és lelki öröksége iránti érdeklődés újra lánggra lobbant. A teológiai témák ugyan továbbra is háttérbe szorultak, ugyanakkor két új — és rendkívül biztató — jelenség mutatkozott. Az egyik: mind a laikusok, mind a szerzetesek — főképp a ciszterciek és trappisták — részéről rendkívül erőssé vált az érdeklődés a bernáti lelkiség, mondhatnánk a bernáti „lelki iskola” iránt. 1990 szeptemberében a ciszterciek és trappisták közös rendezésében kongresszus készül Rómában, amelynek kizárólagos témája ez a bernáti lelkiség. Másutt a jubileumi ünnepek programja köré történettudományi (főképpen kultúrtörténeti) irányú rendezvényekre készülnek. Egy eddig alig ismert szempont is kezd a felszínre törni, amely előbb-utóbb ismét szükségessé teszi majd Szent Bernát teológiájának további kutatását. Mióta Szent Bernát tanulmányozásában a franciák vezető szerepe megszűnt, vagy legalábbis jelentősen lecsökkent, és a bibliográfiában az angol, holland, skandináv és német nevek sűrűsödnek, egyre többet hallani és olvasni arról, hogy Bernát Luthernek — sőt Kálvinnak is — kedvenc olvasmánya volt. Az utóbbi időben már az a kérdés is felmerült, hogy Luther személyes teológiai fejlődésében fontos szerepet játszottak Bernát egyes művei?²² A megigazulás lutheri tanának közvetlen előzménye esetleg nem Szent Agoston szövege-

iben, hanem Bernátnál keresendő, aki a Római levél egyes verseit igen gyakran és mindig az isteni kegyelem szuverén fölségének hangsúlyozásával értelmezte. Az is köz tudott, hogy a középkorban Bernátnál bátrabban és hozzáértőbben senki sem bírálta a pápai udvar visszaéléseit, s ezért a 15—16. században mind a katolikus reformmozgalmak, mind a protestáns reformátorok gyakran hivatkoztak őrá és főleg III. Jenő pápa számára írt utolsó nagy művére (Az elmélkedésről). Minthogy Szent Bernátot VIII. Pius pápa hivatalosan is „egyháztanítóvá” tette, ortodoxiáját aligha lehet kétségbe vonni, akár a megigazulás, akár a pápa fölségének kérdésében. Nyilvánvaló tehát, hogy Bernát tanainak tárgyilagos feldolgozása az ökuménikus mozgalomnak is komoly javára szolgálhat.

Helyénvaló, hogy pár szót szóljunk a Szent Bernátról szóló magyar nyelvű művekről. A 19. század legvégén Szent Bernát egyik legjobb modern életrajza magyar nyelven íródott a ciszterci Piszter Imre tollából.²³ Azonban egy évvel korábban készült el Vacandard azonos témájú francia nyelvű nagy műve, mely „klasszikus Bernát-életrajz” lett, és így Piszter könyvének idegen nyelvekre való fordítását feleslegessé tette. Később Bernát híres traktátusa az istenszeretetről (*De diligendo Deo*) a nagynevű zirci novíciustester, Dombi Márk szép fordításában közkinccse lett a magyar nyelvű lelki irodalomnak. A II. világháború küszöbén Golenszky Kandid jelentetett meg egy igen rövid de nagy sikerű Bernát-antológiát *Evezz a mélyre!* címmel. A háború után aztán Szent Bernát hosszú időre „megnémult”. Golenszky Kandid ugyan tovább folytatta Szent Bernát teológiai gondolatainak antológiaszerű feldolgozását, de műve csak halála után jelenhetett meg.²⁴ Sajnos ez a posztumusz kötet a szemelvények összeötvöztetése miatt teológiai szempontból nem mondható szerencsésnek.²⁵ Fontos szerepet tölt be Szent Bernát gondolatvilágának magyar nyelvű megszólaltatásában Naszályi Emil. O. Cist. *Csúcsok és szakadékok* (Bp., 1982) című könyve. Mint szubjektív ihletésű munka („egy életnek az összefoglalása” — mondja a bevezetés első mondata) műfajából egyaránt következik szuggesztív ereje és szakteológiai fogyatékosága; az utóbbihoz feltételezhetően hozzájárul az is, hogy a magyar szellemi élet az elmúlt negyven év nyugati szakirodalmával és teológiai fejlődésével csak nagy nehézségek árán, és hézagosan tudott kapcsolatban maradni. De azért is nehezen illeszthető be az elmúlt évtizedek hasonló tárgyú irodalmába, mert Bernát művein és a szentírási helyek azonosításán kívül semmiféle bibliográfiai utalást vagy jegyzetet nem tartalmaz. Nagy érdeme azonban, hogy Bernát szintetikus gondolkodásának tudatában készült, s ennek felismerésére és további kidolgozására serkenti az olvasót.

Úgy tűnik, hogy ma a legfőbb feladat Bernát összes műveinek szakszerű lefordítása volna.²⁶ Ezt azonban nem lehet pusztán latin szótárral/nyelvtannal végrehajtani. Jean Leclercq alapvető kritikai cikkeinek ismerete éppen olyan fontos, mint a bernáti teológiát és lelkiséget tárgyaló modern irodalom feldolgozása, ami nélkül a szövegek igazi mondanivalója a fordító elől rejtve marad. A mai olvasó számára ugyanakkor részletes útbaigazítás szükséges; olyan bevezetések és jegyzetek, amelyek egy-egy szöveg vagy téma korabeli összefüggéseire rámutatnak, sőt a szövegben rejlő tartalmi gazdagságot a mai teológiai és lelki irodalom szempontjainak figyelembevételével érthetővé teszik.

JEGYZETEK

1 La théologie mystique de saint Bernard, Paris, 1933; (1947 2.). 2 „Illud Graecorum, scire meipsum” Super Cantica 23,9 (Sancti Bernadi Opera Omnia, ed. Ch. Talbot, J. Leclercq, H. Rochais, Roma, Editiones Cistercienses, I,144). Abelárd egyik könyvének címe Scito teipsum volt, amelyre Szent Bernát Abelárd tévedéseiről szóló egyik levelében kifejezetten utal: Epistola 190,26 (Opera Omnia VIII, 40). Erről a mondásról egy helyen Bernát úgy beszél, mint, ami az „égből pottyant” (de caelo cecidit), s valóban az antik legenda ilyen

természetfeletti eredetet tulajdonított neki: vö. De diversis 40,3; Opera omnia VI-1, 243). 3 Leclercq francia születésű, de a luxemburgi Clervaux (semmi köze Szent Bernát Clairvaux-jához!) apátság tagja, ahol ma is él. 4 Saint Bernard mystique, Paris, 1948. 5 PL 182 és 183. 6 Saint Bernard théologien: Analecta S. Ordinis Cisterciensis IX (1953) 3–4. 7 Congar cikkének „előfutára”, hat évvel korábban jelent meg, de csak Bernát „egyházfogalmával” foglalkozott: K. Kilga, „Der Kirchenbegriff des hl. Bernhards von Clairvaux”: Cistercienser-Chronik 54 (1947) 46–64; 149–179; 253–271; 55 (1948) 39–55; 88–114; 156–184. 8 Ez a tény a szakirodalmon kívül kevéssé ismert, pedig pl. a négy „sermo” az Angyali Üdvözléről előszavában világosan kimondja: „Scribere mihi ...devotio iubet...” (A vallásos buzgóság írni készített...) Természetesen Szent Bernát beszédeinek tetemes része azért valóban előadott prédikációkból fakad, egyes esetekben azok vázlatát vagy mások által lejegyzett összefoglalását tartalmazza. A kérdést Jean Leclercq írásában többször is tárgyalta, bár a sermók nagy részének eredete még nem tisztázott. Vö. „Sur la genèse des sermons de saint Bernard”: Études sur saint Bernard: Anal. O. Cist. IX, 1–2 (1953) 45–82. „Les Sermons sur les Cantiques ont-ils été prononcés”: Recueil d'études sur saint Bernard et ses écrits I (1961) 193–212. „Sur le caractère littéraire des sermons de saint Bernard”: Ibid. III. (1969) 162–210. 9 Ilyen Bernátnak az alázat fokairól („De gradibus humilitatis”) vagy az istenszeretetről („De diligendo Deo”) írott műve. 10 Bernát művei közül ide tartozik a „De praecepto et dispensatione” (Parancs és felmentés), amely a monasztikus fogadalmak, a kolostorváltoztatás valamint a fogadalmak alóli feloldozás problémájáról szól. 11 „De gratia et libero arbitrio” (A kegyelem és a szabadakarat) — Szent Bernát egyik legtechnikusabb elméleti műve, míg a „De Consideratione” (Az elmélkedésről) elsősorban az Egyház problémáit taglalja és a pápaság eszményét próbálja felvázolni. 12 Itt kezdődik a sorok írójának részvétele Szent Bernát teológiájának tanulmányozásában. 1959-ben hallgattam Leclercq előadásait először, végül is nála doktoráltam 1962-ben. Disszertációm 1964-ben az ő előszavával jelent meg: L'inspiration de l'Écriture Sainte dans la théologie de saint Bernard, (Studia Anselmiana, 53) Roma, 1964. 13 Exégèse médiévale, Paris, 1959–1963. 14 Clairvaux, Bernát monostora, már 1227-ben házat vásárolt Párizsban erre a célra. Vö. L. Lékai, The Cistercians, Ideal and reality, Kent (Ohio), 1977, 77–90. 15 Megtévesztő e pontban az a tény, hogy Bernát nemegyszer a „világ bölcseit” vagy a filozófiát szembeállítja az istenkerelesséssel és az igazi, krisztusi bölcsességgel. E témák azonban — főleg szent Jeromos örökségként — közismert toposzként újra és újra felmerülnek a korabeli irodalomban, s nem az antik bölcsélet elvetésével egyenlők. 16 A kongresszus anyagát az *Editiones Cistercienses* adta ki: Studi su San Bernardo di Chiaravalle nell'ottavo centenario della canonizzazione (Certosa di Firenze 6–9 novembre 1974), Roma, 1975. 17 „Psicologia e vita spirituale in San Bernardo”: Ibid. 215–243. 18 „San Bernardo: correlazione tra fenomeno cultico e storico”: Ibid. 23–48. 19 „La conoscenza di Dio nella teologia di San Bernardo”: Ibid. 201–214. 20 Policarpo Zakar, „Discorso di chiusura”: Ibid. 307. 21 „Le abbazie fondate da San Bernardo in Italia e l'architettura cistercense primitiva”: Ibid. 281–303. 22 *De consideratione, De gratia et libero arbitrio* és egyes beszédek, főleg a Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére készült első beszéd. 23 Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei, Budapest, 1899. 24 Lángolj és világíts, Budapest, 1978. 25 A szerző, vagy talán inkább a kiadó, minden jel szerint egy cédulakatalógust gépelt egybe, amely így a legkülönbébb, téma szerint csoportosított és eredetileg össze nem tartozó szövegtöredéket folytatólagos szövegbe sűríti össze. Egyrészt a referenciák mellőzése (az idézőjelek hiányzanak), másrészt a jelölés nélküli (ám sokszor kiadós) betoldások következtében nem lehet megállapítani, hogy egy címszó alatt mennyi az eredeti bernáti szöveg és hol van betoldva a kiadó-szerkesztő parafrázisa. Ma már létezik ugyan egy teljes Bernát-konkordancia (Thesaurus Sancti Bernardi Claraevalensis, curante CETEDOC, Corpus Chiristianorum, Brepols, 1987, kiadója Paul Tombeur), amelynek segítségével ez a mű „felfejthető” volna és elnyerhetné a helyes antológiai formát, de a munka elvégzése rendkívül sok időt venne igénybe. 26 Ennek elindítását kíséreltem meg a Prugg Verlag által kiadott Ciszterci lelkiség c. könyvecskében (Eisenstadt, 1982.), mely Bernát egyik traktátussá kibővített beszédét tartalmazza: „Szent Bernát beszéde a párizsi fiatalokhoz a megtérésről” (*De Conversione ad clericos*).

A ciszterci lelkiség

A cluny-i reform a XI. század végére veszíteni kezdett vonzerejéből. A Szent Benedek-i ritmusban, ami az imádság és a munka egyensúlyán nyugodott, zavar támadt. Először úgy mutatkozhatott, hogy az egyensúly a tökéletesebb élet irányába billent. A mindennapi munka háttérbe szorult; az isteni liturgia kezdett túlnyomóvá válni.

A ciszterci szerzetesek szeretik ezt a „jóra váltott rossz világot” (Sík Sándor). Nem felejtik, hogy Isten az emberre bízta a föld őrzését és művelését. Nem akarják, hogy valami vagy valaki is elveszen belőle. Sőt, inkább azt, hogy minden és mindenki fejlődjék, művelődjék, tökéletesedjék a földön, hogy végül — az apostol szavaival élve — „Isten legyen minden mindenben!” (1Kor 15,28) Azért nemesítik a növényeket és az állatokat. Nem csupán azért, hogy meglegyen a mindennapi kenyérük. Még kevésbé azért, hogy vagyont szerezzenek. Egyszerűen azért, hogy az Isten képére és hasonlatosságára teremtet emberre legyenek. Mint a mi Urunk, Jézus Krisztus, aki nemcsak saját személyében „növekedett korban, bölcsességben és kedvességben Isten és az emberek előtt” (Lk 5,52), hanem Istentől kapott örök emberi hivatása szerint vállalja azt, hogy itt a földön mindent jobbra, szebbé, tökéletesebbé és Istennek-embernek kedvesebbé tegyen! Így teljesítve a teremtető menygyei Atya akaratát, hogy egyszülött Fiában, a megtestesült Jézus Krisztusban, mint főben újra egyesüljön az egész teremtetett mindenség. (Vö. Ef 1,10)

Ehhez az emberképhez való visszatérés a ciszterci lelkiség sajátos útja, amely „az Atyában, a Fiában és a Szentlélekben” valósul meg.

Először is az Atyában. Ahogy azt Szent Benedek Regulájának legelső mondatában megfogalmazva találjuk: „hogy engedelmes munkás életeddel visszatérj Ahhoz, akitől engedetlen tunyasággal elszakadtál”. — Azután a Fiában. Az apátban és szerzetes testvérekben felismert istenembernek, „Krisztusnak egyáltalán semmit elé ne tegyenek, aki bennünket, mindnyájunkat az örök életre vezessen,” ahogy azt a *Regula* 72. fejezetének utolsó mondatában olvassuk. — És harmadszor a Szentlélekben, akiben mindig „megújul a föld színe”. De állandóan megújul az egyház, és benne a szerzetesség is. A Szentlélek e megújító életlehetőségének gyümölcse a „ciszterci lelkiség” is, ahogy az a Szent Benedek-i *Regula* révén hozzánk eljutott — egyrészt a Harding Szent István (Cîteaux harmadik apátja) nevéhez fűződő *Charta Caritatis*ban, másrészt és mindenekelőtt Szent Bernátnak egész lelkiségünket formáló tanításában.

A ciszterci lelkiség első jellemzője a radikális konverzió. Gyökeres megtérés vállalása önmagunkban, embertársainkban és az egész teremtetett világban, különösen a bennünket körülvevő természetben. „Többet tanulhatsz az erdők fáitól, a bükk- és cserfák susogásából, mint a tudósok könyveiből” — tanítja Szent Bernát. Lehet, hogy ez költői túlzás, de rávilágít a sajátos lelki magatartásra.

1139-ben Szent Bernát, aki már 50. évében jár, és negyedszázada éli a maga „ellentmondásos”, vagyis a legtevékenyebb szemlélődő ciszterci életét, nagybőjti szentbeszédet tart a párizsi egyetemi ifúságnak a konverzióról. A konverzió Szent Bernát korában nem csupán a hitre való megtérést jelenti, hanem döntést a szerzetesi élethívatal mellett. Kilenc évszázadon át a lelki élet fejlődésének egyik klasszikus leírásaként tartjuk számon ezt a beszédet. Alapgondolatait ugyan már megtaláljuk első, még fiatal korában írt *Az alázatosság és a gög lépcsőfokairól* című könyvecskéjében, és élete végén *Az elmélkedésről* írt művében is. A legátfogóbban és a leggyakorlatiasabban azonban itt fejt ki tanítását.

A konverzióról szóló tanítás lényege: a lelki élet gyakorlása visszatérést jelent az ember Isten-adta, tehát igazi természetéhez. Ez a természet jó, szép, és nekünk rangot, méltóságot adó isteni ajándék. Isten képe és hasonmása vagyunk, és ezt a képet és hasonlóságot állítjuk helyre, amikor a konverzió mellett döntünk. Vagyis helyreállítjuk a harmóniát önmagunkkal, Istennel és a teremtet világgal. Az ehhez elengedhetetlen helyes önismerethez, ismerismerethez és természetismerethez azonban csak úgy juthatunk, ha előttünk áll elérendő célunk is. A cél: az isteni életet közlő krisztusi emberség. Ez a megtestesült és nekünk ajándékol adatott Jézus Krisztus élő-éltető embersége, sőt „édessége”. A *Jézus a rád emlékezés*-himnusz ezt tulajdonítja Szent Bernátnak. Ha nem ő írta is, a Szent Bernát-i lelkiség árad minden sorából. A IV. századi arianizmus után évszázadokon át élt a lelkekben a kísértő félelem: ne nagyon emlegessük Jézus Krisztus emberségét. Szent Bernát szerint viszont érinthetjük, átkarolhatjuk, és ő is átkarol bennünket, ahogy az a Szent Bernát-ábrázolásokon látható, sőt becézhetjük is őt. Jézus nevére Bernát lenyűgöző emberi melegséggel alkalmazza az *Énekek énekének* legelején a misztikus Völegényhez intézett szavakat: „Kiöntött olaj a te neved!” És elmondja, hogyan lehet mindennapi lelki életünkben Jézus neve olyan, mint a kiöntött olaj: fényforrás, izes eledel, gyógyító orvosság. „Bármit mondasz, bármit írsz, bármit adhatsz nekem, minden üres, semmitérő és ízetlen, ha nem hallom, nem olvasom, nem érzem ott Jézust!”

Ettől a meleg krisztusi emberségtől lesz olyan élő és vonzó a ciszterci lelkiség Szent Bernát-os Mária-tisztelete is. Nagyon távlattalan az a szemlélet, mely szerint a középkori lovagi nőszemély ihlette volna Szent Bernátot Mária-tiszteletében. Sokkal mélyebb gyökerekről van itt szó: a megtestesült istenembernek, Jézus Krisztusnak, a mi édestestvérünknek a jogcímén Mária a mi Édesanyánk! Kutatók vitatkozhatnak arról, hogy a *Salve Regina*, a *Mennyei Királyné Asszonya* énekünk mennyiben és hogyan Szent Bernát-i, ám a keresztény spiritualitásnak, a Szent Bernát-i krisztológiának (mindenekelőtt a megtestesüléstan) kétségtelenül az egyik leghitelesebb kifejeződése.

A konverziótól a krisztusi emberség felé vivő ciszterci út az átlelkedést, együttlélegző szereteten, az imádságon, a munkán, a szenvedésen át vezet. Ahogy az szervezeti alapszabályunkban és Harding Szent István nevéhez kapcsolódó *Charta Caritatis*unkban (Szeretet Okmányunkban), majd pedig gyakorlati lelki útmutatásként Szent Bernátnak *Az istenszeretetről* (pontosabban: *Hogyan kell szeretnünk Istent?*) című könyvében írva található. A *Charta Caritatis* Citeaux-nak és a belőle eredő első négy leányapátságnak világosan rendelkező szóval és anyai melegséggel megszerkesztett alkotmánylevele, „hogyan egy közös Regula alatt, egyetlen szeretetben, hasonló mindennapi szokások (életrend) szerint éljünk.” Haimericus római bíboros kancellár kérésére írta e művet 1126-ban. (Nem minden előzmény nélkül, hiszen az előtte való évben már „nagyjából” megfogalmazta ezt a tanítást a Grande Chartreuse szerzeteseihez írt hosszú levelében.) Az ember nem élhet szeretet nélkül! De hogyan szeressen, hogy az önmagának és embertársainak is javára váljon és Isten dicsőségére legyen?

Szeretetünk legelső foka nagyon gyarló, sőt egyenesen gyatra érzéki szeretet. Amikor ugyanis Istennel nem törődve mindenkit és mindent, természetesen önmagunkat is, csak önmagáért és önmagunkért szeretjük. — A szeretet második fokozata még mindig önző szeretet. Jóllehet tudomásul vesszük Istent, de csak annyira, amennyire hasznunk van belőle. Az önérdékből kiinduló szeretet azonban az előbbinél talán könnyebben nevelhető Istent elismerő és magasztaló szeretetté. Ugyanis már nem a szenvedésektől való félelemből bújunk Hozzá, hanem mert „olyan jó nála lenni!” — A szeretet harmadik foka viszont már teljesen önzetlen istenszeretet: önmagáért szeretjük Istent, őszintén és tisztán, mert ő minden szeretetünkre méltó. Boldogan valljuk minden körülmények között, „mily édes az Úr!” — Végül a szeretet negyedik fokozata a tökéletes azonosulás az Isten szeretetével, amikor már önmagunkat sem vagyunk

képesek másként szeretni, csak Istenért és Istenben. Aki így szeret, az megéli, hogy egész életének értelme és tartalma „szerettetés Isten által”. Szent Bernát megvallja, hogy a szeretetnek ezt a fokát megélni csak ritkán adatik meg: „Boldog az a lélek, akinek a földi életében, ha csak ritkán is, akár csak egy pillanatra is sikerül ezt megízlelnie.”

Ez tehát az az út, amely a ciszterci lelkiség Szent Bernát által megrajzolt szakaszait szinte lépésről lépésre elének tárja. Aki erre Isten kegyelméből vállalkozik, az ebben a világban — Szent Bernát szavai szerint — Keresztelő Szent Jánoshoz, az Úr útját előkészítő „prófétánál is nagyobb” lélekhez lesz hasonló: lángoló és világító szövétnek. „Mert csak lángolni kevés, csak világítani hiú törekvés; lángolni és világítani — ez maga a tökéletesség!”

SZENT BERNÁT SÍRFELIRATA A FÉNYES VÖLGYBEN

*Fénylik e völgy, de e fényes Völgy nagy Apátja nevétől
lett igazán ragyogó szerte a föld kerekén.
Ősei fényét érdeme s tettei fénye követte,
szép szava fényénél csak hite volt ragyogóbb.
Fény koszorúzta halálát, hamván fényes a sírbolt,
s fényben örül ragyogón lelke az Isten előtt.*

Farkasfalvy Dénes fordítása

Bernát clairvaux-i sírja a francia forradalom idején elpusztult, de felirata másolatban fennmaradt. A disztichonokban írt vers Clairvaux — Clara Vallis: Fényes Völgy — nevét veszi alapul. Szerzője ismeretlen; Mabillon a híres himnuszírónak, Szentviktori Ádámnak tulajdonította: PL 185, 567—568.

Szerzetesek zsolozsmája

„Chorus facit monachum” — tartja a régi mondás. Vagyis: a szerzetes attól szerzetes, hogy a közös zsolozsmaimádkozás résztvevője. De talán jogos egy másik értelmet is tulajdonítani a mondatnak: a szerzetes — többek közt — úgy válik saját szerzetének tagjává, hogy saját szerzetének zsolozsmáját végzi. Ez nem pusztán jogi kérdés. A rend karakterének alkatrésze a rendi zsolozsma, a rend identitásának éppoly jelzője, mint a habitus. A rendi zsolozsma végzése hozzájárul a szerzetes portréjának kialakításához, segít őt bevezetni a rend szellemébe, s meg is tartja őt e szellemben. Ezért ragaszkodtak a rendek a múltban is saját zsolozsmájukhoz. A középkori ferences karkönyvekbe például bejegyezték, hogy tilos attól a másolás során eltérni, sőt tilos más szerzetesrendivel végeztetni a másolást. A tridenti zsinat után a világi egyházak nagy része romanizált, de a régi zsolozsmával rendelkező rendek a közelmúltig kitartottak saját officiumuk mellett. Amikor a II. vatikáni zsinat arra kérte a kisebb szerzetescsoportosulásokat, hogy csatlakozzanak a nagyobb rendekhez, a bencések csak olyanok csatlakozását fogadták el, akik az Officium Monasticum imádkozására készen állottak magukat. A Monasticum beosztását, zsolotárrendjét, hóráinak felépítését (pl. a himnusz helyét) megtartotta a bencések közelmúltban megjelent Psalteriuma is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szerzetesi zsolozsma nem egyszerűen egy rendi propriumot (a rendi szentek tiszteletére szolgáló függelék) jelent. Az egész zsolozsmának olyan variánsa az, mely mégoly apró módosítások esetében is jellegzetes karaktert ad a zsolozsma egészének.

Az alábbiakban először rövid történeti visszapaillantást adunk a szerzeteszsolozsmák kialakulásáról, majd a mai gyakorlati lehetőségeket vesszük számba.

I. A keleti és nyugati egyház az Újszövetség első századaiban — az ószövetségi liturgikus imagyakra építve — lényegében közös elvek szerint és közös alanyanyagot használva formálta ki zsolozsmáját. A lényegi egységen belül azonban sokféle megoldást találunk a szerkezet, az antifonális és más kiegészítő anyag, a zsolotárbeosztás stb. tekintetében. Mind nyugaton, mind keleten figyelmet érdemel az a megoszlás, mely a 4. század táján a remeték, a szerzetesek és a katedrálisok, valamint a városi plébániák között mutatkozik. Az előbbieket az imádság folytonosságát hangsúlyozták, s ezért folyamatosan recitálták a teljes zsolotárkönyvet. A világi hívőket is bekapcsoló városi templomok viszont az egyes napszakok imádságos megtartásához ragaszkodtak, ehhez a legpregnánssabb, válogatott zsolotárokat és más énekeket alkalmazták, akár naponta ismételve azokat — szimbólumokkal, fényes szertartásokkal gazdagítva. Anyagati egyházon belül még az 5–6. században (sőt később is) találunk olyan liturgiácsaládokat (pl. a 6. századi dél-francia, a máig élő milánói), melyek — noha hasonló anyagot, hasonló dal- és énekeket, hasonló műfajokat használnak — az egész zsolozsmát mégis jelentős különbségekkel teszik sajátjukká.

Az 5–6. században kialakult a nyugati egyház legklasszikusabb zsolozsmacsaládja, megszilárdult annak jellegzetes szerkezete: ez a *római zsolozsma*, az Officium Romanum. Az 530 táján írt bencés regula, Szent Benedek mestertermüve, a római zsolozsma részletes leírása. A Regula tartalmazza a római zsolozsma valamennyi alkotóelemét: a hórák teljes számát, felépítésük logikus rendjét, a zsolotárbeosztás elveit (hetenként a teljes zsolotárkönyv, a matutinumban a 108-ig, a vesperásban a 109-től folyamatosan imádkozva, a többi órákban pedig válogatott, ismétlődő zsolotárokkal). Minden olyan

műfaj, mely a római zsolozsma lényeges része (antifonák, responsorium breve és prolixum, himnusz, verzikulus stb.) hiánytalanul ott szerepel a Regulában. Ugyanakkor a bencés zsolozsma néhány fontos elvében eltér a később dokumentált „világi” szokástól, alkalmazkodik a szerzetesek sajátos életviszonyaihoz. (A két rendszer eltéréseiről lásd a *Vigilia* 1988/2. számában megjelent cikkemet.) A Regula szövegének gondos elemzéséből kiderül, hogy a *világi* zsolozsma volt az elsődleges, a bencés pedig származékos. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a római püspöki—plébániai zsolozsmarendnek jóval korábban, legkésőbb az 5. század végén kellett kialakulnia. Egyébként a monasztikus (bencés) és a szekuláris (világi) officium konkrét anyaga (az antifonák, responzóriumok) nagyrészt szövegükben és dallamukban is azonosak. Mindez világossá teszi, hogy a kisebb változtatásokkal a közelmúltig érvényes római zsolozsma legalább másfél évezredes múltat tekint vissza.

Az ősi római zsolozsma tehát a 6. század elejétől fogva két nagy családban, változatcsoportban élt tovább, az egyiket monasztikus, a másikat szekuláris (más néven: katedrális) liturgiának nevezzük. A *monasztikus zsolozsmát* mondják ma is a bencések (kivéve a magyarországiakat, akik a 19. század közepén elhagyták a római zsolozsma-liturgiát). A monasztikus zsolozsma különféle változatait használják pl. a ciszterciek, karthauziak, kamalduliak, és még több kisebb szerzetesrend.

Amikor a római szekuláris liturgia egész Európában elterjedt, az egyes püspökségek és érsekségek a hozzájuk tartozó plébániákkal együtt oly módon vezették be azt, hogy bizonyos szerkezeti vagy anyagi variánsokkal jellegzetes *egyházmegyei rítusokká* formálták. Az apró különbségek nem rendítették meg a római szekuláris rítus lényegi egységét, de jellegzetes, a helyi identitástudatot kifejező zsolozsmacsaládokat eredményeztek. (E breviáriumok számítógépes vizsgálata nemrég kezdődött meg az MTA Zene tudományi Intézetében. Lásd az Intézet kiadványát: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*). A püspökségek, illetve káptalanok saját zsolozsmájuk által váltak a hagyomány legjobb őrzőivé: amikor saját, hagyományos zsolozsmájukhoz ragaszkodtak, egyben a római nagy bazilikák ősi liturgiáját is védték.

A 12–13. század táján Itáliában egy új ágazat alakult ki a szekuláris zsolozsmából. A pápai udvar (kúria) hivatalnokai bizonyos egyszerűsítéseket, könnyítéseket hajtottak végre az addig általuk használt egyházmegyes breviáriumon, hogy azt a körükben egyre inkább elterjedő magán-zsolozsmázáshoz alkalmasabbá tegyék. Ezt az ún. *kuriális breviáriumot* vették át és terjesztették széles körben a ferencesek, az ágoston remeték. A kuriális zsolozsma tekintélyéhez az is hozzájárult, hogy egyes királyi udvarok úgy vélték, a pápa-monarcha házi szokásait követve az „igazi” római rítust tartják, ha saját udvarukban is a kuriális officiumot végeztetik. Ez azonban nem zavarta a tisztesebb hagyományú egyházmegyes liturgiák érvényességét.

Az 1000 és 1500 között kialakult szerzetesrendek (a monasztikusokat kivéve) a kánonok-közösségek mintájára, mint világi papok testvérületei keletkeztek. Így érthető, hogy rendi zsolozsmájuk kiindulópontja nem a monasztikus, hanem az egyházmegyes liturgia, pontosabban: saját egyházmegyéjük liturgiája volt. Amikor elterjedtek egész Európában, két lehetőség között választhattak: vagy minden kolostor alkalmazkodott saját egyházmegyéjének szokásaihoz (pl. ágostonos kánonokok), vagy a keletkezési hely egyházmegyes zsolozsmáját nyilvánították az egész világon érvényes *rendi rítussá*. Az utóbbira példák a magyarországi pálosok (kis változtatással Esztergom liturgiáját használták), a premontreiek (egy Rajna-vidéki liturgiát kiterjesztve az egész világra).

A középkor végére tehát a lényegében közös római liturgia két nagy ága, a monasztikus és a szekuláris rítus jutott érvényre. Azt előbbi használták a bencések, majd újabb változatait a ciszterciek stb. A szekuláris rítus különféle hagyományos változataival éltek az egyházmegyek, ebbe illeszkedtek be más-más módon az ún. kánonkális rendek saját zsolozsmájukkal (premontreiek, domonkosok stb.). A szekuláris zsolozsma egyik — némileg elszegényített — változatát, a kuriális rítust tartották a ferencesek.

A zsolozsma történetében némi változást hozott a tridenti zsinat. A közhiedelemmel ellentétben: nem alkotott új liturgiát; a „tridenti” liturgia lényegében azonos a legalább 1500 éves római liturgiával. De abban a hamis tudatban, hogy a római liturgia ősförmáját a kuriális rítus őrzi, ezt tette általánossá (de nem kötelezővé!). A régi rendek többsége azonban megmaradt saját zsolozsmája mellett, legfeljebb kisebb engedményeket téve a romanizált breviáriumnak. Viszont a tridenti zsinat után alakult rendek — saját hagyomány híján — eleve a tridenti officiumot vették használatba, legfeljebb rendi propriummal kiegészítve. Az újkori rendek (például a jezsuiták, a piaristák stb.) tehát nem rendi, hanem a tridenti zsinat által elterjesztett és megreformált kuriális officiumot mondták. A tridenti zsolozsma 1970-ig csupán csak két kisebb módosulást szenvedett: X. Pius pápa uralkodása alatt a zsoltárbeosztást rendezték át (elég szerencsétlen módon), XII. Pius alatt pedig egy új, azóta sokszor bírált zsoltárfordítást („Pianum”) vezettek be. A kanonikális rendek többsége átvette a X. Pius féle beosztást, a Psalterium Pianumot azonban általában minden rend visszautasította.

A római zsolozsmaliturgia, az Officium Romanum története 1970-ben látszólag véget ért. A Liturgia Horarum (LH) a római zsolozsma egyes elemeit felhasználva — teljesen új papi imakönyvet alkot. Ez az egyház életében az első olyan zsolozsma, mely már eleve nem a közös, énekelt zsolozsmázást tekinti normának, hanem a privát olvasást. A hórak hagyományos jellege és felépítése megszűnt. A zsolozsmabeosztás eddigi elveit és ritmusát feladták. Az antifona és responzóriumanyag nagy részének helyét dallammal nem rendelkező, új szerkesztmények foglalták el. A LH e formában kórusban nem végezhető, a megjelenésre váró Antiphonale Romanumnak lényegében ismét át kell rendeznie a teljes zsolozsmát.

Mit tehettek a rendek — főként a karimádsághoz továbbra is ragaszkodó kolostorok — az új helyzetben? Négy megoldást tapasztalhatunk világszerte:

1. Megtartják lényegében változatlanul saját zsolozsmájukat;
2. áttérnek a Liturgia Horarumra, s feladják az énekelt zsolozsmát;
3. valamiféle ötvözetet hoznak létre: saját zsolozsmájukat a LH elvei szerint többé-kevésbé módosítják;
4. kolostoronként saját zsolozsmát fabrikálnak.

II. Amikor most a történelmi áttekintésről a gyakorlati „tanácsokra” térünk át, természetesen tudjuk: nincs jogunk beleszólni az újjáalakulóban lévő magyarországi rendek dolgaiba. Amit tehetünk: egymás mellé sorakoztatjuk a lehetőségeket, nem titkolva el saját értékítéletünket.

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a zsolozsma kiválasztása, s a nyelve (milyen fordításban használják) két, egymástól független kérdés. Sajnos a kettő gyakorlatilag összekeveredhet, hiszen a nyelvváltás kényszerhelyzetbe hozhatja az egyes közösségeket. A döntést mégis úgy kell meghozni, hogy a két kérdésre külön-külön felelünk.

A) A zsolozsma kiválasztásánál a következő négy lehetőséget látom:

1. A rendeknek joguk van ahhoz, hogy saját rendi liturgiájukat megtartsák, s ez a legtermészetesebb, véleményem szerint leghelyesebb lépés. A rendi zsolozsma ma is alkalmas kifejezője és erősítője a rendi identitásnak, kapcsolatot teremt a rend évszázadai és generációi, az elődök és utódok között. A rendi zsolozsma olyan vallási kincs, melynek felelősségérzetet kell ébresztenie a mai utódokban is. Kétségtelen, hogy a rendi zsolozsmák — elsősorban terjedelmi szempontból — problémát okozhatnak. Ezen azonban lehet segíteni anélkül, hogy magát a zsolozsmát feladnák vagy feldülnék. Kíváncsú, hogy néhány közösség érintetlenül — mondhatni: élő etalonként — őrizzék a hagyományt. Jogos azonban a rendi zsolozsmán a kor kívánta kisebb korrekciókat végezni, csak végezze azt szakértelemmel, a rendi liturgiában jártassággal, jó li-

turgikus érzékkel bíró korrektor. A legfontosabb azonban az, hogy a rendi liturgia változatlan fenntartásával párhuzamosan kialakíthatók olyan szabályok, consuetudók, melyek rögzítik, hogy a különböző típusú közösségek és egyének miképpen végezzék *ugyanazt* a rendi zsolozsmát. Elképzelhető, hogy egyes közösségek például rotációban énekeljék a nocturnusokat, a kisebb órákból csupán egyet válasszanak, csökkentsék a zsoltárok vagy olvasmányok számát stb. Más-más szabályok állapíthatók meg például egy kontemplatív kolostorra, egy aktív munkában involvált közösségre, egy magányos rendtagra, harmadrendiekre, szimpatizánsokra stb. Maradna tehát a rendi zsolozsma mint norma, de a különbségek rendezett módon tekintetbe vehetők. Ez nem ugyanaz, mint magának a rítusnak — e műalkotásnak — szétzilálása. Egy Mozart-szimfóniának eljátszható egy-egy tétele külön is egy ifjúsági hangversenyen, de ez nem ugyanaz, mint tönkretenni az egész szimfóniát. Összegezve: nem igaz, hogy a 20. századi életkörülmények nem teszik lehetővé a rendi zsolozsmák fenntartását.

2. A másik megoldásra a történelem adott modellt. Emlékezünk arra, hogy a rendek nagy része saját egyházmegyéi hagyományát emelte rendi liturgiává. Vajon a magyarországi szerzetesrendek egy része nem vállalhatná-e sajátjával az esztergomi liturgiát? Az esztergomi liturgia: klasszikus katedrális rítus, annak egyik legszebb európai változata. Mint az ősi római bazilikális liturgia továbbélő leszármazottja, egyetemes érték; de magyar érték is, mert benne ugyanolyan tökéletesen jutott kifejezésre a magyar gondolkodásmód, ízlés, arányérzék, mint a magyar költészetben, zenében, építészetben. (Lásd a Vigilia 1987/2. számában megjelent cikkemet!) E breviáriumot elsősorban a világi egyházak, továbbá a pálosok és a saját liturgiával nem rendelkezők vállalhatnák. Megjegyzem még, hogy az esztergomi rítus anyaga közel áll a kanonikális rendek zsolozsmájához, s így elég széles körű „közös” anyagot reprezentálhat.

3. Mint tudjuk, II. János Pál pápa a közelmúltban engedélyezte a szentmisének a tridenti misekönyv szerint való celebrálását, a VI. Pál féle misekönyvvel parallel, legitim formaként. Ha a legitimitás a mise esetében megvan, még inkább fennáll a zsolozsmánál. Tehát egyes rendek (elsősorban a kuriális zsolozsmához amúgyis „családi-lag” kapcsolódó ferencesek) sajátjuknak tekinthetnék ezt a formát (nem konzervativizmusból, hanem a rendi hagyomány megőrzésének jegyében), persze ugyanazokkal a korrekciókkal és adaptációs szabályokkal, melyeket az 1. pontnál felsoroltunk.

4. Végül egy szerzetesrend dönthet a LH alkalmazása mellett, csak éppen le kell mondania a közösen énekelt karimáról, vagy várakoznia a 20 éve ígért Antiphonale Romanum megjelenésére, vagy pótmegoldásokhoz kell folyamodnia. Ez azt is jelenti, hogy az illető rend liturgiai szempontból negatív álláspontot foglal el saját múltja tekintetében.

B) Mint mondtuk, a zsolozsma milyenségétől elválasztandó kérdés a nyelvhasználaté és az esetleges fordításé. A nyelvhasználatra vonatkozó döntésnél mérlegelni kell a rendtagok helyzetét, képzettségét és képességeit, a növendékek színvonalát, az átmenetre vonatkozó koncepciót (ti. ugyanazon zsolozsma magyar nyelvű megtanulásától a latin nyelvű végzés irányában), végül azt, mennyire nyitott a közösség liturgikus élete a világiak (s azok mely rétege) felé.

Mindezt számításba véve öt megoldás közt lehet választani:

1. Teljes latin nyelvű zsolozsma a II. vatikáni zsinat Liturgikus Konstitúció 36/1. és 101/1. paragrafusának szellemében.

2. A zsolozsma recitált részei (lekciók, esetleg a zsoltárok is) magyar nyelven, az énekek (antifonák, rezponzóriumok) latinul, magyar nyelvű nyersfordítással.

3. Az átmenet (bevezetés) problémájával küzdő rendeknél elképzelhető, hogy a zsolozsmát magyarul kezdik el végezni, majd néhány hónap (esetleg 2—3 év) múlva ugyanannak a zsolozsmának előbb néhány, majd egyre több tételét latinra váltják.

4. Ugyanezen helyzetben, éppúgy, mint a világi vendékekre is számító kolostorokban eszményi megoldás a rotáció: a órák egy csoportját egyik héten magyarul végzik,

a többit latinul, a következő héten pedig cserélnek. Így az asszociációk sorozatával öt-vőződik a két nyelv, a vendégek pedig mindkettő előnyeit egy napon belül élvezhetik.

5. Ott, ahol a rend kevésbé mondható értelmiségi jellegűnek, a kizárólagos magyar nyelvű zsoltosmázás ajánlható, legfeljebb egyes részeket (pl. Magnificat) vagy egyes órákat (pl. vasárnapi vesperás) énekelve esetenként latinul.

Újabb probléma a fordítások és magyar nyelvű dallamalkalmazások ügye. Biztos, hogy nem rendelkezik, nem rendelkezhet minden rend (sőt talán: a legtöbbjük) olyan liturgiai, nyelvi, zenei szempontból egyaránt felkészült és tehetséges szakemberekkel, hogy külön-külön nekiállhatnának fűzni-faragni a fordításokon. A zsoltárfordítások ugyan vehetők valamely közkézben forgó könyvből vagy a Bibliából (erről lásd alább), az antifonák, responzóriumok magyar nyelvű kivitelezése azonban olyan feladat, melyhez több évtizedes felkészültség nélkül hozzáfogni a kevélység határát súrolja — a végeredmény nem lesz hízelgő a rendre nézve.

Nem olyan egyszerű a zsoltárfordítás ügye sem, mint első pillanatra látszik. Csak magánvéleményként mondhatom, de olyan valaki véleményeként, aki a problémával három évtizede foglalkozik: az utóbbi időben forgalomba került fordítások közül egyik sem alkalmas a karimádságban (főként: éneklésben) való felhasználásra. A régi magyar bibliafordításokban érződik, hogy nem írásszal mellett készült munkák, hanem komoly közösségi tapasztalat van mögöttük. A szöválasztás természetessége, a szórendek csiszoltsága, a bibliai stílus egysége és biztos használata toronymagasan emeli őket a 20. századiak fölé. Emezek eklektikus, szeszélyes, improvizált szókinéséről, heterogén terminológiájáról, nyakatekert szórendjeiről, túltorlasztott szövegritmusáról egy külön elemzésben kívánok írni. Véleményem szerint egy jó liturgikus bibliafordítást nem is lehet hirtelen, hetek-hónapok alatt létrehozni, hanem csakis megörökölni. Térjünk vissza tehát elavult, archaikus fordításokhoz? Nem erre gondolok. Amint századokon át úgy készültek az új és új bibliafordítások, hogy a megelőzőeket korszerűsítették, úgy korszerűsíteni lehet ma is Káldit az elavult elemek kicserélésével, de a mondatformálás, ritmus, stílus maradandó értékeinek megőrzésével. Ezt az elvet igazolták az eddigi kísérletek (Népektár, Egyetemi templom vesperáskönyve), melyek a közösségi használat, énekes zsoltosma, liturgikus funkció próbáját is kiállták. Ugyanezen elv alapján készült teljes zsoltároskönyvvel is rendelkezünk ma már, ha kiadásra nem is kerülhetett.

Mindezeket a nehézségeket felmérve milyen lehetőségek kínálkoznak? Egyértelműen elvetem azt a megoldást, hogy minden rend hozza létre fordításait és dallamalkalmazásait. A fordítás tekintetében természetesen maguknak kell dönteniük az eddig megjelent, esetleg ezután megjelenendő verziók között. Az antifonák, responzóriumok tekintetében legjobb lenne egy közös, szerkesztetlen dallamtárról gondoskodni, melynek felhasználásával különböző magyar nyelvű rendi zsoltosmáskönyvek szerkeszthetők. Egyszerűbb az eset, ahol legalább az énekeknek megmaradnak a latin mellett: ott elég beírni a rend hagyományos antifonáléjába a szövegek nyersfordítását, s onnan a kar számára sokszorosítani az anyagot. Még egy lehetőséggel próbálkozhatunk: az esztergomi breviárium magyar nyelvű énekes változatának megjelentetésével, melyet átvehetnek azok, akik ezt a rítust választják, de dallamtárként használhatják azok is, akik ebből az anyagból eltérő struktúrájú officiumot akarnak szerkeszteni. Egy ilyen magyar nyelvű énekes Breviarium Romano-Strigoniense első kötete e napokban jelenik meg.

Mindez azonban már következmény. Következménye annak, hogy az újjáalakuló rendek felméri-e a zsoltosma jelentőségét életükben, kívánják-e a liturgiát közösségi életük, napirendjük központjává tenni, s az egész problémakört ennek a jelentőségnek arányában gondosan mérlegelik-e.

Tudósítás a Pápai Állam utolsó évtizedeiről (1846—1870)

II. rész

A Szentzsékhöz akkreditált diplomaták és a római kúria legbelsőbb körei nemcsak számításba vették, hanem javasolták is, hogy a pápa, saját biztonsága érdekében ideiglenesen hagyja el székhelyét. A tanácsadók számára nem volt kétséges, hogy az európai hatalmak, függetlenül az Egyházi Állam iránt eltérő politikai magatartásuktól, egymás közti viszállyaik ellenére sem tűrik majd el közös ellenségük, a forradalmi-republikánus mozgalmak megerősödését.

IX. Pius nem féltette személyes sorsát. Az egyház viharos történelmében nem először fordul elő, hogy a pápa idegen földön keressen menedéket. „Papa Mastai-Ferreti” mélyen vallásos, imádkozó főpap volt, rendületlen bizalommal, hogy a gondviselés különös kegyelme minden reális veszély felett örökös.

A menekülés előkészítéséről és részleteiről kevesen tudtak, ki-ki csak annyit, amennyi reá tartozott.

A francia követ, Francois d'Harcourt herceg az első jelenetben vállalt és kapott szerepet. 1848. november 24-én azért jelentkezett rendkívüli audienciára, hogy elvonja a Quirinale őrségének figyelmét a távozó pápáról. Arról nem volt információja, hogy IX. Pius hová utazik. A követ úgy vélte, hogy bizonyára Franciaországot választja, miután csomagjait Civitavecchiába küldette és a kikötőben menekészen várakozott a Ténare francia hadihajó.

A Spaur-akció

A szökés nem veszélytelen konspirációját a bajor követ, Karl von Spaur gróf és hitvese (Kossuth szavával: „ármányos neje”) Teresa contessa szervezte.

November 24-én, pénteken, amikor a pápa még délutánig a Quirinale palotában tartózkodott, Spaur grófné már kora reggel kirándulásra indult. A nagy utazókocsiban, a *berlina*-ban ült fia, a tizennégy esztendős Massimiliano, annak a nagybátyja és nevelője, a Rómában élő bajor jezsuita, Sebastiano Liber, valamint a komorna és az inas. A hintó utasai mit sem tudtak a következő órák és napok eseményeiről. Figyelmüket lekötötte, hogy az Albanói-hegyvidék legszebb tájain barangolhatnak, megcsodálhatják a Castelli Romani várait, a sziklakatlanok híres krátertavait, az Albanói- és Nemi-tengerszemeket.

A kirándulás végén, késő délután a grófné Albano felé hajtattott, és a városkához vezető bekötőút mentén, egy ligetes tisztáson várta férje kocsiját.

Spaur gróf hintója délután hat órakor gördült át a Porta S. Giovannin, és nem követte a felesége útvonalát, hanem letérve a Via Appia Nuovaról az Albanói-hegyek keleti oldalán fekvő Frascati felé indult. Biztonságból választotta a hosszabb, fásasztóbb utat. Este tízkor ért az Aricia—Genzano közötti völgybe, nem messzire attól a helytől, ahol Teresa grófné várakozott. Spaur elküldte hozzá a vadászát, aki elvezette a kirándulókat a grófhöz.

Teresa kocsiját négy pápai csendőr kísérte, ők látták el korábban is a diplomatákat megillető biztonsági szolgálatot. A grófné „doktor úrnak” szólította a férje kocsijából kiszálló pápát és hintójába invitálta. A nagy fekete batárban kényelmesen elfért az új utas is.

Sul sedile dietro la carrozza eravamo io e il cacciatore con le pistole in pugno, a hátsó (külső) ülésen voltam én és a vadászom, markában pisztollyal — írta emlékezésében a részletekre figyelmes Spaur.

A közeli Genzanóban lovakat váltottak, rövid pihenőt tartottak. A kocsis utasai lámpagyújtáskor ismerték fel a „doktor urat”, de a grófné előzetes utasítása szerint úgy tekintettek rá, mintha közömbös idegen lenne. *Senza sosta*, pihenés, megállás nélkül sebesen hajtottak Velletrin és a Pontini mocsarakon át, déli irányba.

Másnap, november 25-én, szombaton reggel fél hatkor érkeztek a Tirrén-tenger partjára Terracinába, az Egyházi Állam déli határvárosába. Az állomás épületén pápai zászló lengett, szélein zöld-fehér-piros csíkokkal. 1848 tavaszán, a sokat ígérő nagy napokban IX. Pius rendelte el, hogy a pápai zászlót az olasz nemzeti színekkel szegélyezzék. Az egyházi imádkozva, könnyezve búcsúzott országától. Ellenőrzés nélkül léptek át nápolyi területre, mely 1816 óta Szicíliaval egyetlen államot alkotott. Uralkodója, a Bourbon II. Ferdinánd a Két Szicília királya, *Re del Regno delle Due Sicilie* címet viselte.

A pápa menekülésének első szakasza szerencsésen véget ért. Személyét már nem fenyegette veszedelem, de inkognitóját még nem fedhette fel.

Spaur gróf taktikája szerint letértek a tengerparti útról, és beljebb, Fondi felé kerültek. Onnan tértek vissza a sziklacsúcsra épült Gaeta kikötőváros közelébe, Mola di Gaeta helységbe. Délután tíz óra tájban érkeztek, az ötvenhat éves „doktor” feltűnően jól viselte el a hosszú úttal járó fáradalmat, izgalmat.

A kisvendéglő előtt, ahol megálltak, két úr várakozott. Az egyik karimás fekete kalapot viselt, zöld útiköpenyt, piros sálát; ez a művészforma öltözék takarta Giacomo Antonelli bíborost. A másik elegáns útiruhát, ő volt Arnao lovag, a spanyol követség titkára. Már az előző napon megérkeztek a spanyol követ fregattján.

Az egész társaság betért a Villa Cicerone (Spaur szerint Villa Cimona) fogadóba, pár órányi pihenésre, étkezésre. A titok megőrzése érdekében semmi feltűnő reverencia nem vette körül útitársukat, az egyszerű öltözékű papot, aki csakhamar papírt, írószert kért. Saját kezű levelet fogalmazott, az uralkodók stílusa szerint harmadik személyben, II. Ferdinánd számára. Értesítette, hogy a római zavargások kényszerítették székhelye elhagyására, de ittlétével nem szeretné megnehezíteni a király helyzetét. Egyelőre nem közölheti, hogy hová szándékozik tovább vonulni, sorsát a gondviselésre bízva, a királyi családnak apostoli áldását küldi.

Spaur szerint a levélben arról is említést tett, hogyha nem maradhat Gaetában, útját tengeren folytatja. A gróf azonban nem ismerte sem a levél tartalmát, sem az egyház fő további szándékát. A pápa nem volt biztos abban, hogy II. Ferdinánd szívesen, egyáltalán miként fogadja, ugyanis korábban a király élesen bírálta IX. Pius liberális magatartását, és íme, itt a következménye.

Spaur gyorskocsit fogadott és a lezárt levéllel Nápolyba indult.

Coraggio Santo Padre!

Rómában Sacchetti márki ebben az időpontban nyújtotta át Giuseppe Galletti belügyminiszternek a pápa előző napon írt levelét. Szövegét azonnal közzétették. A minisztérium kiáltványt intézett a lakossághoz, bizalmat és nyugalmat kért a néptől. A hivatalos nyilatkozat szerint a pápa rossz tanácsadók befolyására hagyta el székhelyét.

A forrongó rómaiakat megdörmesztette a hír. Számukra a pápa és a pástortoboz karizmatikus jelenlét volt akkor is, ha olykor szidták, fenyegették, lázadtak ellene. A római öntudat, a *grandezza* dicsősége a pápa kiváltságos méltóságából áradt az Örök Városra. A közfelfogás többnyire külön is választotta az uralkodót és tanácsadóit. Minden rosszért a kúria egymással rivalizáló, harácsoló arisztokrata főpapjai a felelősek,

az ő fondorlataik vezeték félre a jóhiszemű pápát. Így értelmezte IX. Pius menekülését a minisztériumi nyilatkozat is. A Ciceruacchiának mondott Angelo Brunetti, a politikai kedélyhullámzások népszerű hangadója olykor ugyancsak így hirdette: *Evviva Pio No-no — solo! Coraggio Santo Padre!* Éljen IX. Pius — egyedül! Bátorság Szentatya!

A pápa váratlan távozása tartós, veszélyes politikai válsaggal fenyegetett. A római kormány, az alsó- és felsőház tagjai, a képviselők, a városi vezetés, a nemzetőrség parancsnoka és az újságírók egységesen békét és rendet követeltek, csillapították a kiszámíthatatlan közhangulatot. A politikai tanácskozásokon még aznap szóba került minden olyan megoldási lehetőség, mely a következő hónapokban is téma maradt. A minisztérium kijelentette, hogy kormányzó hatalma az uralkodó távollétében is törvényes. Az alsóház a „nép parlamentjének” tekintette magát. A felsőház ideiglenes helytartó kinevezését javasolta, a képviselőház Ideiglenes Végrehajtó Bizottságról döntött. Számos politikus sürgette az olasz alkotmány mielőbbi kihirdetését, mely meghatározza az új államformát. Terenzio Mamiani, aki a pápa felkérésére két nyári hónapon át már betöltötte a világi külügyminiszteri tiszteket, és ugyanezt a tárcát kapta a Galletti-kormányban, bejelentette, hogy hivatalosan még nincs tudomásuk a pápa tartózkodási helyéről, miután IX. Pius hátrahagyott levelében nem közölte úticélját. Amint kiderül, parlamenti küldöttséget indítanak hozzá és felkérlik, hogy térjen vissza Rómába, avagy közölje további szándékát.

Megérkezés

Mialatt Rómában az új politikai helyzetről tárgyaltak, IX. Pius a többiekkel együtt kora délután Mola de Gaetából átment az erődtett kikötővárosba, Gaetába. Raffaele Arezzo vendégíró hírnevet szerzett, mert az ő Albergo del Giardinetto fogadója adott egy éjszakára szállást a pápának.

Spaur gróf röviddel éjfél előtt érkezett Nápolyba. Pietro Antonio Garibaldi nuncius (a szabadsághős névrokona) nem értette, hogy a bajor követ miért akar éjjel és sürgősen beszélni a nyugovóra tért királlyal, de a gróf valami fontos levelet emlegetett, és ilyen esetben egy pápai diplomata nem érdeklődik, nem késlekedik, hanem intézkedik. II. Ferdinánd fogadta Spaurt, átfutotta a pápa levelét és közölte, hogy reggel hatkor válaszol az üzenetre. Ekkor tudta meg a nuncius, hogy IX. Pius a királyságba érkezett.

Másnap, november 26-án, vasárnap, két hadihajó indult ki a nápolyi kikötőből. A *Tancredi* fedélzetén utazott az uralkodó és felesége Maria Teresa Isabella, a gyermekeik, néhány udvari méltóság és Spaur gróf. A *Roberto* naszád a katonai díszkíséretet szállította. Dél körül érkeztek Gaetába, késő délután találkoztak a pápával, akit Antonelli bíboros és Arnao spanyol követségi titkár kísért a királyi lakba. Az uralkodópár meghatottan fogadta a fekete reverendás egyházfőt. II. Ferdinánd megtisztelő kötelességének mondta, hogy a Szentatya segítségére lehet, kérte, hogy tekintse otthonának Gaetát és a királyságot. Másnap már az egész város tudta, hogy ott van a pápa, a házakat fellobogózták. IX. Pius a csomagokból előkerült hófehér pápai öltözékben, a rendelkezésére bocsátott királyi lakosztály erkélyéről megáldotta az összegyűlt népet és a féltérdre ereszkedett katonaságot.

A menekülés regényes epizódja véget ért.

„E békés hajlékból...”

Az emigráns pápa Gaetában is megőrizte egyéniségének rokonszenves vonásait. Szívesen csevegett, szellemes ember volt és nemcsak főpásztori, de társadalmi kötelességének is tartotta, hogy megismerkedjék új környezetével. Vizitelt a város előkelőségeinél, a katonai

parancsnokoknál, sétált a királyi családdal, beszélgetett a helyi prelátussal, és gyakran elidőzött az Alcantarai Szent Péterről elnevezett sarutlan karmeliták kertjében. Felkereste Spaurékat, akik egy ideig Tbmasso Vio bíboros családi házában laktak. A főpap, Cajetanus néven (jelentése: Gaetából való) jelentős szerepet játszott a német reformáció történetében. Ő volt az első kiemelkedő egyházi méltóság, aki 1518-ban Augsburgban Lutherral tárgyalt.

A gaetai krónika feljegyezte, hogy a pápa sokat gyalogolt, felkapaszkodott a nem túl magas Orlando-hegyre és megnézte az octavianusi kor híres-hírhedt személyiségének, Lucius Munatius Plancunak a sírját. Társaságban gyakran idézte a Gaetának nevét adó vergiliusi sorokat: „Tu quoque littoribus nostris Aeneia nutrix, / Aeternam moriens famam Cajeta dedisti”, „Aeneás dajkája, Cajéta, neveddel e partot / — itt haltál meg — nagyhírvé tettetd örökre” (Kartal Zsuzsa fordítása).

Egyházi intézkedései között tartják számon, hogy itt nevezett ki néhány püspököt, és a megérkezését követően, december 31-én a gaetai püspöki széket érsekségre emelte, felruházva mindazon teljes búcsúkkal, melyek a római bazilikához kötődnek.

Gaetából küldött leveleiben gyakran előfordul, hogy *da questa pacifica stazione...* e kedves hajlékból küldi üzenetét, és ez nem a város iránti gesztusa, hanem a viszontagságokban is megőrzött lelki nyugalmanak kifejezése.

Gaeta tanakodik — Róma ünnepel

IX. Pius tizenhét hónapig volt önkéntes száműzetésben, és ezalatt bekövetkezett minden amittől félt és amit remélt. Gaetában napok alatt kialakult az emigrációs pápai udvar, a bíborosok többsége és a diplomáciai testületek vezetői az egyház fő ideiglenes székhelyére telepedtek. Ettől fogva formálódik Giacomo Antonelli bíboros főszerepe, aki az Egyházi Állam bukásáig IX. Pius első számú tanácsadója volt, a pápai politika markáns képviselője, nemritkán alakítója. Az egyháztörténelem szigorúbban ítélte meg, mint a világi történetírás.

A társadalmi szerkezetében arisztokratikus római kúria és a nagy számban konzervatív bíborosi kollégium nem kísérte rokonszenvvel a *homo novus*, a polgári családból felemelkedett Antonelli karrierjét. Tekintélyüket sértette, hogy bel- és külpolitikai ügyekben döntő szava volt, a pápa rossz szellemének tartották. Az ő számlájára írták, hogy az érzékeny idegállapotú, rapszodikus hangulatú IX. Pius nem talált kedvező politikai megoldást egy alapvetően megoldhatatlan történelmi helyzetben. Antonelli az „olasz Richelieu”, akiről ma is kérdéses, hogy viasmúzeumban vagy márványpanteonban van az őt megillető helye — írja legújabb monográfiája, Carlo Falconi. A történész számára (Antonelli) az Egyházi Állam utolsó évtizedeinek kulcsfigurája.

Gaeta valóságos politikai fővárossá vált. Az első hónapokban szakadatlanul fogalmazták, küldözgették a pápa tiltakozását a római kormány minden intézkedése ellen. IX. Pius a megérkezését követő harmadnapon Gaetából dátumozva küldte Rómába első levelét, és ezzel nyilvánosságra hozta tartózkodási helyét. A római kormány december 5-én deputációt indított hozzá, de a nápolyi királyság határőrsége nem engedélyezte beutazásukat. Más utat-módot keresve Antonellinek küldtek üzenetet, kérve, hogy a Szentatyához jussanak. A bíboros mint helyettes államtitkár közölte, hogy a pápa nem fogadja a római kormány képviselőit.

Ahogy közeledett a római alkotmányozó gyűlés ideje, úgy merevedett, élesedett Róma és Gaeta viszonya. Egy évezrednyi múltat foglalt magába az a két szó, mely a válság lényegét kifejezi: a pápa „világi hatalma”, *potesta temporale*. Nemcsak az itáliai mozgalmak keltek fel ellene, némi zsugorítással az európai hatalmak is tudomásul vették volna elmúlását. Az egyház fő számára nem volt, nem lehetett alku tárgya.

Bár Rómába küldött üzeneteit mindig *ai nostri amatissimi Sudditi*, „szeretett alattvalóimnak” címezte és apellált hűségükre, őt is meglepte 1849. február 9-én, pénteken

a római köztársaság kikiáltása. Az alkotmányozó gyűlés négy cikkelyben rögzítette az új államformát. Számunkra történelmi dokumentum, hogy Kossuth Lajos eredeti fordításában olvashatjuk a dekrétum olasz szövegét.

1. A pápaság tényleg is, jogilag is megszűnt a római állam világi kormánya lenni.
2. A római pápa fel lesz minden biztosítékkal ruházva, melyek spirituális hatására gyakorlásának függetlenségére szükségességek.
3. A római állam kormányformája a tiszta demokrácia lesz s a római köztársaság dicső nevét veendi fel.
4. A római köztársaság Olaszország többi részével a közös nemzetiség által követelt viszonyban álland.

A nemzetgyűlés háromtagú felelős és visszahívható végrehajtó bizottságot nevezett ki a kormányzati feladatok ellátására. Az új testület február 11-én részt vett a Szent Péter-bazilikában tartott hálaadó Te Deumon.

A köztársaság első napjaiban néhány alapvető rendelkezés lépett hatályba: a törvények és ítéletek „Isten és a nép nevében” kerülnek kihirdetésre; a római köztársaság zászlója háromszínű, zöld-fehér-piros; a pápai kormány valamennyi hivatalnokát felmentik a pápának tett hűségkü alól; a középületekről eltávolítják a pápai címet. Két hét múlva állami tulajdonnak nyilvánították az egyházi javakat, a köztársaság magára vállalta a papok és szerzetesek illetményének folyósítását.

Segítség vagy megszállás?

A gaetai udvar tragikusnak minősítette a római fordulatot. Antonelli február 18-án fegyveres intervencióra kérte fel Franciaországot, Ausztriát, Spanyolországot és a Két Sziciliát. IX. Pius későbbi nyilatkozatából kiderült, hogy a pápa menekülése napjától kereste ezt a megoldást. 1849. április 20-án a gaetai titkos konzisztóriumon közölte: „már a múlt évi december 4-e óta nem mulasztottuk el kérni és sürgetni a fejedelmek és a népek segítségét”.

Mindenesetre február 18-tól számítható a hivatalos és nyilvános segítségkérés, melyet Antonelli részletesen megtervezett: Ausztria szállja meg az Egyházi Állam északi vidékét, a nápolyiak a déli területet és az Adria-parti Marche tartományok egy részét, a spanyolok Rómát és a környező Patrimonium Petri területét, a franciák Civitavecchiát és a Tírrén-tengeri partszakaszt.

Míg a katolikus hatalmak követői heteken át latolgatták a fegyveres beavatkozás lehetőségét, Piemont szerencsét próbált Ausztria ellen. A négynapos háborúban, március 23-án, Novaránál döntő vereséget szenvedett, amire Károly Albert szárd király lemondott és elhagyta az országot. Elsőszülött fia került a trónra, II. Viktor Emánuel, akinek uralkodása alatt beteljesedett az Egyházi Állam sorsa.

A francia politika jól érzékelte, hogy Piemont vereségével megnőtt Ausztria hatalma Itáliában, könnyen megszállhatja a pápa északi legációit és Rómát is elfoglalhatja. *Concitoyen Louis-Napoleon Bonaparte*, Louis Napoleon polgártárs, a francia köztársaság elnöke főként az osztrák hegemonia ellen, de a francia katolikus polgárság szimpátiáját is bekalkulálva, a párizsi parlament hozzájárulásával sereget küldött Itáliába.

A gaetai értekezletet megszakította a váratlan hír: április 25-én szerdán, Civitavecchiában ellenállás nélkül partra szállt Oudinot generális háromezres csapata (más források szerint tíz-tizenkétezer katonája). A francia inváziós hadsereg létszáma heteken belül harmincezerre növekedett.

A római köztársaság megdöntése külön történet, de IX. Pius világi uralmát tekintve átmeneti jobbulás. Hosszú diplomáciai huzavona után Oudinot június 3-án hajnalban megkezdte a város ostromát. Nemcsak a támadók katonai képzettsége és számbeli fölénye, hanem a védők lassan mérséklődő lelkesedése is reménytelenné tette az ellenál-

lást. Huszonhét nap múltán a kockázatot mindig vállaló, partizánharcokban tapasztalt Garibaldi is úgy vélte, hogy kilátástalan minden további küzdelem.

A garibaldista légio július 2-án éjjel a Porta S. Giovannin át elhagyta Rómát, a franciák másnap délután három irányból, a Porta del Popolo, a Porta S. Paolo és a Porta Portese felől bevonultak a városba. Róma újra ünnepelt, éljenzte IX. Pius és a franciákat, a 144 napos köztársaság jelvényeit eltávolították. Tíz nap múlva hálaadó istentiszteletet tartottak a Szent Péter-bazilikában, majd száz ágyúlövés köszöntötte az Angyalvárra újra felvont pápai lobogót.

Július 17-én kihirdették IX. Pius Gaetából küldött üzenetét, melyben közölte, hogy bizottságot nevezett ki a kormány átszervezésére, és megnyugtatta alattvalóit, hogy „nem lett kisebb szeretetünk, mellyel titeket mindig és most is szeretünk”.

A pápai bizottság július 31-én érkezett Rómába és hozzájárult a restauráció kidolgozásához. Hatályon kívül helyezett minden 1848. november 16-tól hozott törvényt vagy rendeletet, a köztársaság pénzesutalványainak értékét harmincöt százalékra csökkentette, az elbocsátott tisztviselőket és alkalmazottakat állásukba visszahelyezte.

Oudinot tábornok feladatát teljesítve augusztus 25-én Gaetába utazott és elbúcsúzott a pápától. IX. Pius megköszönte, hogy segítségére sietett „az Egyház legidősebb leánya” (Franciaország tradicionális megtisztelő titulusa), majd kitüntette a generálist a Virtuti et merito feliratú Pius-rendjellel.

(Folytatjuk)

KALÁSZ MÁRTON

Termékenység sötétje

1

„ma végy a telhetetlen
magvába — (s még csírának
szerényebb, kedvezőbb vagyok)

2

egyetlen, néma szálon
fölhívhattad háncon a fényt
alá termékenység sötétjét

3

harsan kéne ránk mondanod
korona rost gyökér —
kinyilvánítás terebélye”

Azok a harmincas évek. . .

(A politika beszüremlése az iskolába)

Az eredendő tudatlanság

Gyermekkoromban csak rossz, elítélő szavakat hallottam a politikáról. Apám véleménye messze túlment a szokványos minősítésen: — úri huncutság. Hazug, gonosz dolognak tartotta, melyet az emberek félrevezetésére, összeugrasztására találtak ki. Egy politikust tisztelt, gróf Teleki Pált, de azt is csak azért, mert földije volt. Apám Sáros-Magyar-Berkeszen született. Ez a kis falu, a szomszédos Koltóval a Telekiek birtoka volt. A birtok — állítólag — öt hold gesztenyéből állt. Nagypám, Levendel Farkas az idős Teleki Gézát szolgálta. Ő „népszerűtő” gróf volt, együtt ivott a parasztokkal. Ha a barátkozás a kelletténél jobban elmélyült, nagypám tudta legügyesebben hazasegíteni a gróft — lévén erős ember, mesélte Eszter nagynyám. Talán innét eredt apám rokonszenve a Telekiek iránt. Ott élt a Felvinci Takách család is. A művészettörténész Zoltánt, a kiváló Kelet-Ázsia kutatót — barátja, Jávorka Sándor révén — már személyesen is ismertem. Ő is emlékezett nagyszüleimre. Így aztán a helyi grófokról, földbirtokosokról hallottak nem illettek bele abba a képbe, mely a falukutató irodalom, vagy később már a politikai és a mozgalmi irodalom, újságok olvasása során kialakult bennem a népelnyomó uralkodó osztályról. Elintéztem magamban azzal, hogy az elszegényedett Telekiek kivételek voltak, Takách Zoltán pedig tudós professzor — így aztán leegyszerűsítő előítéleteimet könnyen megőrizhettem. Mentőgémre szolgáljon, hogy sohasem kerültem személyes kapcsolatba igazi urakkal, s ma már én is tudom azt, amit a manipulációs politika mindig is tudott: legkönnyebb azokból ellenséget csinálni, akiket nem ismerünk.

Apám egyetlen politikai ténykedésére emlékszem. Minthogy orvos szerettem volna lenni, kérleltem apámat, hogy gimnáziumba adjon. A Váci úton laktunk, legközelebb a Berzsényi Gimnázium esett a Markó utcában. Csakhogy oda a lipótvárosi vagy a belvárosi „jobb” családok gyerekei jártak. Apám kapcsolatot keresett egy ügyvéddel, aki segítséget ígért — ha képviselőjelöltségéhez apám aláírásokat gyűjt. Szegény feje végigjárta ismerőseit — sokan ki is röhögték, hogy kormánypárti képviselőnek korteskedik. Végül is — talán mert nem gyűlt össze kellő számú aláírás — nem vettek fel a Berzsényibe, csak a szemben lévő Bolyai Reáliskolába. Ez azonban nem oldotta meg az én gondomat: ott nem volt latin.

Csak két év múlva sikerült átkerülnöm a Munkácsy utcai Kölcsey Reálgimnáziumba. Ez nem előkelő, de jó iskola volt. Sok kiváló tanárt helyeztek ide, zsidó származásuk miatt, vagy mert valahol megpörkölte őket a politika. Kallós Ede, Hollandonner Ferenc, Regös József, Mende Jenő, Novobáczky Károly, Balda Béla, Kunszeri Gyula, Fónyi Géza, Király Rudolf tanítottak itt. Az osztály is rétegződött, de inkább társadalmi, mint politikai szempontból.

Milyen is volt hát iskolánk? Milyen volt politikai légköre, hatása? Vonzó? Taszító? A harmincas években Trianon traumája eleven, és a politika törődik vele, hogy az is maradjon. Amit én gyerekként érzékeltem, az már a bethleni konszolidáció kifejelete volt. Igen, volt valami törekvés színvonalra, kultúrára, valamennyi politikai toleranciára, valamiféle igazolásra a külföld felé. Ma úgy mondanánk: nem szabad leszakadnunk Európáról. Ez a fentről jövő törekvés érzékelhető volt az iskolában, a tanári kar-

ban, a diákok irányított viselkedésében. De nem volt érzékelhető az angyalföldi munkások és munkanélküliek, a külvárosiak, a Pest környéki falvak lakói közt (akkor még messzebb nem jutottam). Ott más volt érzékelhető. A harmincas évek gazdasági válsága, szociális helyzetük folyamatos romlása, a nincstelenség. Mennél szegényebb volt valaki, annál inkább érzekelte a romló gazdasági helyzetet.

1934 tavaszán úgy tűnt, továbbtanulásom lehetetlenné válik. Apám irreálisnak látta törekvésemet az orvosi pályára. Azt szerette volna, ha szakmát tanulok, villanyszerelő-inasnak szánt. Kétségbe voltam esve. Nemcsak életcéloim feladása sújtott, az iskolát is szerettem. Egyre szívesebben tanultam, most már nemcsak a természetrajzi, biológiai tárgyakat. Iskolaszeretetemben bizonyára benne volt a felkapaszkodni akaró kamasz ambíciója, a gimnazistalét presztízse, hiszen testvéreim közül csak én jártam ilyen „előkelő” iskolába. Így aztán nőtt a feszültség apám és köztem. Regős tanár úr segített. Mikor megtudta apám szándékát, behívatta az iskolába. Rábeszélte, hogy ne vegyen ki. Segítséget, tanítványokat ígért. Meg is tartotta. Sőt, Kallós tanár úr barátságát is (ő még akkor nem tanított) igénybe vette érdekemben. Ettől kezdve 5-6 tanítványom volt, időnként 7 is, akiktől 8-10 pengőt kaptam havonta. Majd két évig — míg a gazdasági helyzet valamennyire enyhült — ez volt a család pénzügyvédelme.

Sokan lemorzsolódtak. A negyedik osztályban még 64-en voltunk, két év múlva csak 34-en. A gazdasági válság a 30-as évek második felében fokozatosan enyhült. A politikai helyzet viszont rosszabbodott. A polarizálódást előbb a tanári karban, az egyes tanárok megnyilvánulásán, magatartásán éreztem. Az osztálytársaim közt csak később. A tanárok változását, szakmai, emberi minőségük függvényében érzektem. A művelt, felkészült tanárok megnyilvánulásaiban, pedagógiai módszereikben is liberálisabbak voltak, a diákokat közelebb engedték magukhoz, mégis nagyobb volt a tekintélyük. Kallós tanár úr, amikor átvette a latintanítást, kijelentette, hogy a latinnyelvtan-könyvet eladhatjuk. Ő a nyelv belső szemléletére akar megtanítani bennünket. Bámulatos eredménnyel pótoltuk hiányosságainkat. Balda Béla, kicsit újságrós, bohém, de mindig magával ragadó magyartanárunk, az akkori hatalmasság, Pintér Jenő Irodalomtörténetét tetette félre, és Szerb Antal könyveit ajánlotta tanulásra. Hasonló megnyilvánulásokat a már említett kiváló tanároktól is sorolhatnék. Ugyanakkor a gyengébb tanárok eddig is a távolságtartás, a tekintély révén — olykor a kevés követelmény, az igénytelenség is megferté ezzel — kívánták fenntartani magukat. Minthogy sokszor váltak a diákok céltáblájává, ők voltak a rend, a fegyelem követői. Ők voltak az akkori rendpártiak, a Duce csodálói (olaszos iskola voltunk). A Führer ígézetébe — legalább is az *Anschlussig* — csak kevés tanár került. A diákok közt — érdekes módon — tovább tartott a politikai konszolidáció és türelem. Ebben feltétlen szerepe volt Fuhrmann Ernő tisztelendő úrnak, a katolikus hitoktatónak, a cserkészek vezetőjének. E diákcsoport legjelentősebb alakja Brutovszky Gyula volt, aki jól tanult, a népi írókkal szimpatizáló aktív katolikus volt. Elutasította az antiszemita megnyilvánulásokat és minden politikai, társadalmi diszkriminációt. Ma Borbándi Gyulaként, a Szabad Európa rádió vezető munkatársa, az Új Látóhatár főszerkesztője itthonról sok politikai támadás célpontja volt. Jobboldalissággal vádolták. Ezt természetesen nehezen tudtam róla föltételezni.

Milyen volt hát osztályunk? Ha röviden kellene válaszolni, azt mondanám: félzsidó. Ez szó szerint is igaz. 1934-ben Magyar Kir. Állami Kölcsey Ferenc Reálgimnázium 705 diákja közül 317 r. katolikus, 306 zsidó, 60 református, 22 egyéb keresztény felekezetű és 1 mohamedán volt. Természetesen ez nem tipikus megoszlás, sok tényező következménye a kerületi — körzeti helyzeten túl. Érdemes volna elemezni a tanulók összetételét, a szülők foglalkozása szerint. Csak néhány adatot ragadok ki. Nagybírtokos nem volt, nagyiparos 5, nagykereskedő 18, kisiparos 57, kiskereskedő 67, közhivatalnok 126, magántisztviselő 141, értelmiségi 100, hivatásos katona 18, ipari s. személy (vagyis munkás, napzámos) 40, kisbírtokos (paraszt) 9! Ez az iskola lényegében

az alsó középosztály gyermekeinek iskolája volt. Ennek megfelelően politikai arculata nem karakterisztikus, a szélsőségeket elutasító, lassan változó, de befolyásolható, mert identitásában bizonytalan, nem szuverén. Emlékezetem szerint osztályunkban két kifejezetten jobboldali beállítottságú fiú volt, az egyik nyilas párttag lett. Egyik sem élte túl a háborút. A mi osztályunkban a 34 tanulóból 18 volt zsidó. Egy volt öntudatos cionista. A többi magyar zsidónak vallotta magát, nem akart kivándorolni. Aki életben maradt, 2 kivételével valóban itthon maradt. Haladtunk 1938, az Anschluss felé. A külvilág, a közélet, az újságok ordas eszméket áramoltattak, hallottunk az egyetemi ifjúság szélsőséges megnyilvánulásairól, a Turul, a bajtársi szövetségek akcióiról, zsidóverésről, gettó padról, sokkal kevesebbet a baloldali diákmegnyilvánulásokról, például a Márciusi Front létezéséről semmit. Ennek ellenére az osztályon belül egyetlen nyílt atrocitásra, ellenségeskedésre nem emlékszem. A fiúk igyekezete, hogy megfeleljenek a jó, tudásukkal, pedagógusi tevékenységükkel tekintélyt szerzett tanárok erkölcsi, magatartási, színvonalbeli igényének, valami protektív hatást is hordozott a gyűlölködés, a szélsőségek, az emberi értékek és viszonylatok torzulásával szemben. Akkor alakulhatott ki bennem, hogy a szélsőségeknek nem a másik szélsőség, az ellentétes politikai indulat az ellenszere. A politikai tolerancia nem elsősorban a felvilágosult propaganda függvénye. Emellett összetettebb, értékörző és teremítő, színvonalra törekvő, kulturális, morális, etikai komponensei vannak ennek, az embert és emberiséget védő — nem jó szó a gyógyszer — inkább immunitást adó „oltóanyag”-nak mondanám. Lehet, hogy az iskola szeretete, a barátságos viszony a fiúkkal szépíti emlékeimet a harmincas évek politikai, társadalmi légköréről. Ez azonban semmiképp nem jelenti, hogy ebben a toleráns alaphelyzetben nem lappangtak feszültségek, sőt évről évre fokozódó feszültségek. Ezek leginkább a váratlan, szokatlan helyzetekben mutatkoztak.

Diákcsínyek

Gyerekek voltunk, a diákcsínyek kedvelői. Negyedikben, az első kémiaórára jött be Regös tanár úr. Félkarú ember volt. Jobb karját 20 éves korában az első világháborúban ellőtték. (Medikusként jelentkezett a frontra — rokkantsága miatt lett tanár.) Kíváncsian vártuk az új tanárt. Az egyik fiú talán próbatételt eszelt ki, a tanári székre egy rajkszöveget tett. Jót lehet röhögni, ha beleül. Regös tanár úr bejött. Kicsit hátrahúzta a széket, majd felvette a rajkszöveget. Rátette az íróasztalra. Beírta az osztálykönyvet. Szinte szenvtelenül nyugodt hangon megszólalt: Ki volt az? Nyugalma rendkívül szuggesztíven hatott. Az osztály megdermedt, a „tettes” valahol hátul felállt. Gyere ki, mondta a tanár. Kicsit elébe ment. Megálltak egymással szemközt. Hosszú magas fiú volt — ezért is ült hátul. Regös „váratlanul” rálépett a lábára, a fiú odanézve kissé lehajolt. Regös bal kézzel egy pofont lekent. Az ügy el volt intézve. Nem emlékszem, hogy valaha is egy ujjal hozzányúlt volna diákhoz, vagy szóval sértette volna. Finom iróniával remekül intézte el az „ügyeket”.

Ellentpontként egy másik történet, amiben magam is szerepeltem. Moldoványi Gusztáv tanár úr magyar—német szakos volt. Felvidéki ember, palócosan beszélt. A diákok az egész iskolában Csocsónak hívták. Kiszólásairól keringtek a történetek. Nálunk „csak” gyorsírást tanított, már csak azért se vettük komolyan. Az egyik fiú feldühítette. Mérgesen, kiabálva mondta: hívd be anyádat, én rajta leszek, de annak meglesz az eredménye! Kitört a röhögés. Ideális céltábla volt Csocsó. Az osztálynak szinte lelki szükségletévé vált egy jó hecc kieszelése. Ság Iván meg én voltunk a kémiai munkaórák „menői”. Én szorgalmammal, Ság Iván szellemességével tűnt ki. Engem Regös „jobb kezének” csúfoltak a fiúk. Iván viszont egy észlelés magyarázatával nyerte meg Regöst. Ként égettünk bura alatt. A keletkező kén-dioxidot vízben felfogva a folyadékot (kénes-sav) kék lakmusszal kellett megvizsgálni. Iván felszólításra beszámolt a lak-

musz színváltozásáról. Miért? — kérdezte Regös. — Mert a kénes-sav savi vegyhatású. — De miért lett piros a lakmuszpapír? — Mert a lakmusz gyengébb sav, mint a kénes-sav és elszégyellte magát. Nagy nevetés honorálta a szellemes megfogalmazást, de soha senki nem tévesztette el mikor kékül, mikor pirosodik a lakmusz. Iván különben jó módú lipótvárosi „polgárgyerek” volt, rengeteget olvasott, különcsége hajlamos, eszes, neurotikus fiú. Istenhívó világnézetem szétrombolásában Iván felvilágosodott, természettudományos nézete és műveltsége alapos munkát végzett. Szóval mi voltunk a kémikusok. Kitűnő kapcsolatunk volt Katschmaroff úrral, a Duna-rakparti vegyszerkereskedővel. Tőle kunyeráltunk vegyszereket a kémiai kísérleteinkhez. Nehezen, de fém káliumot és nátriumot is adott, amit petróleumban tartottunk. Tartottunk volna, ha az ördög nem bujlik belém. Először csak a vizeldében helyeztem el szünet előtt a borsónyi kis földfém-darabkát, melyek a fiúk kisdolga végeztekor tüzes golyóként, kálium esetén lángoló golyóként viselkedtek, a gyanútlan dolgavégzők nem kis ijedtségére. A siker további ötleteket inspirált. Azt találtam ki, hogy meg fog lepődni Csocsó, ha a tollára kis nátriumdarabot teszünk, és majd ha be akarja írni az osztálykönyvet, a tintába mártva a toll tüzet fog. Ivánnak nagyon tetszett az ötlet, végre is hajtotta. Egy azonban kimaradt a számításomból. A kalamáris szűk nyaka. A toll lezárta a tintatartót, amit a fejlődő hidrogén szétvetett. A tinta a plafonig, onnan Csocsó kopasz fejére. Csocsó rémülten kirohant, és sírva ordította végig a folyosón, pokolgép! Pokolgép! Meg sem állt a tanáriig. Maga az igazgató jött fel, ugyancsak ordítva követelte a tettes kiadását. Az osztály hallgatott, a diári kollektív megtorlással fenyegetőzött. Végül Iván felállt és a parancsnak engedelmeskedve, követte a drit le a tanáriig. Én meg ott maradtam gyávaságomban megsemmisülve. Bár a fiúk sem tudták értelmi szerzőségemet, Iván cserbenhagyását elviselhetetlennek éreztem. Korábbi rémképeim valósággá váltak. Most már biztos nem járhatok iskolába tovább. Nemhogy orvos, de talán vil-lanyszerelő sem lehetek. Vége, vége a tanulásnak, a kémiai munkaóráknak — min-dennek vége. De Ivánt akkor sem hagyhatom. Szörnyű hosszúnak tűnő negyedóra múlva megjelent Iván, sápadtan, verejtékesen. Ki fognak csapni! Nem, ezt már nem bírom ki. Megyek le a tanáriba és megmondom az igazat. Majd jól izén rúglak! — mondta Iván. Még csak az kellene, hogy rám bizonyítsd az összeesküvés vádját is. Ragaszkodott a ma-gányos tettes szerepéhez, amit röviden így fogalmazott: kussolj, én elviszem a balhét. A szünetben kiment a WC-be, és egy zsilettel „felvágta az ereit”. Szerencsére nem nagyon vérzett, bekötöttük és kértük a tanáriban, hogy hívják a mentőket. Egyszóval csináltuk a felhajtást. Végül is taxin vittem be a kórházba, ahol elég kurtán, egy jódozással és száraz kötéssel intézték el a dolgot. Legalább egy varratot tettek volna bele azok az érzéketlen se-bészek. Hazakisértem Ivánt, mert szüleitől jobban félt, mint a dritől. Az úgy nem teljesen valóság-hű interpretálásával, Iván hősiességének kidomborításával sem értem el nagy si-kert szülei megnyugtatójában. Iván „öngyilkossága” visszafogta Csocsó és a rendparti taná-rok elégtételvágát. Felülkerekedtek a tanári karban a „széplelkek”, a „liberálisok”, akik Iván ideggyengeségével érveltek. Végül is nem csapták ki, szigorú megrovással megúsza. Regös tanár úr végrendeletileg rám hagyta kakukkos óráját, és az iskolai évkönyvszerű értesítőket. Igen jól emlékszem, az egész osztályban egyedül Iván kapott magaviseletből 3-as-t. És ott van kinyomtatva gyávaságom kitörölhetetlen nyoma: a magaviselet jeles. Iván valahol, valamikor a háború alatt meghalt.

Az érettségi

1938. március. Az *Anschluss*. Mi érettségi előtt álltunk. A politika hullámai már az iskola faláig érték. Betör ide is a szennyes áradat? A tanárok lehet, hogy politikailag is, de han-gulatilag biztosan polarizálódtak. Vannak, akik megélenkülnek, de a diákszerető, jó taná-

rok Kallóستól Fuhrmann tisztelendő úrig inkább kedvetlenek, lehangoltak. Szomorúak? Félnék? A diri is felélénkült. Pedig nyugdíjazás előtt állott. Most úgy hallatszott, hogy képviselő akar lenni, persze a kormánypártban. Minket lefoglalt az érettségire készülés, de már csak lazításból is tenni kellett valamit. Az utolsó napra elkészült a tanterem bejárata felett a transzparens a dantei Pokol-felirattal: *Lasciate ogni speranza, Voi chi entrate*. Talán nem is volt eredeti ötlet. Jól el tudom képzelni, hogy a korábbi évfolyamok is csináltak ilyet, vagy hasonlót. De a dirinek, a leendő képviselőnek kellett tenni valamit, mely hazafiságát, politikai megbízhatóságát és elszántságát bizonyítja. Ebből bizony úgy lett, „kommunista” ügy. Mert ugyan kik azok, akik a boldog magyar jövőbe nyíló utat így destruálják? Magam is bekerültem azok közé, akiknek osztályvizsgán a félévi eredményekhez képest lerontották jegyeit. Hiába jelentek meg már botanikai, biológiai cikkeim, hiába nyertem pályázatot — jórendűen semmilyen esélyem nincs az orvosi egyetemre! Otthon is fokozódott a feszültség apám „realizmusa” és az én „idealizmusom” közt. Levertségemen azonban felülkerekedett a „csak azért is”. De ehhez szerencse is kellett. Sík Sándor volt az érettségi elnök, a későbbi piarista rendfőnök. Impozáns volt hófehér szerzetesi öltözkéiben. Semmit nem tudtam felfogásáról, nézeteiről. Csokonait húztam a szóbelin magyar irodalomból. Elkezdtem mondani az életrajzi adatait. Ezt hagyja! Beszéljen a *Tempeŕdiről*! Honnan ismeri ilyen jól? Hå tehettem, elmentem a szociáldemokrata párt rendezvényeire. Mi lesz, ha megmondom? Egy pillanatnyi lélegzétvétel után kimondtam: a Független Színpadon láttam! Ettől kezdve nyert ügyem volt. Kapásból, hibátlanul fordítottam Tacitust. Egy ültiben minden jó jegyemet visszajavítottam jelesre. Kicsit megnyugodtam az eredményhirdetés után.

A bankettre nem mentem el. Korán hazaértem. Otthon nem kérdeztek, nem szóltak. Apám sem. Egy idő után nem bírtam a hallgatást. — Édesapám! leérettségiztem. Nem szólt, nem kérdezett. Arcát, egész lényét elöntötte valami keserűség. Talán az, ami egész életében gyötörte, a tanulási vágy, ami olvasásra, hegedülésre, nyelvtanulásra ösztönözte, de amivel az ötödik eleminél tovább mégsem vitte? Vagy megint az én irreális „orvos akarok lenni” rögeszmém keserítette? Édesapám, jelesre értem — mondtam az örömszerzés reményében. Gorombán, de inkább kétségbeesetten válaszolt: Kitorörlheted vele a feneke-det! Nagyon fáj. Növér-em egy évvel előbb halt meg bétuberkulózisban. Apám meg volt gyöződve róla, hogy a kórbonctanon fertözödött meg, ahol asszisztens tanulóként dolgozott. Egyszer mondtam, ha másként nem tudok tanulni, elmegyek a prosezektúrára dolgozni. Ezt az egész család hevesen ellenezte. 1938 nyarán megkaptam a végzést az egyetemről, hogy felvételi kérelmem nem teljesíthető. Pár nap múlva munkát kértem a kórbonctanon. Kétlaki életet éltem három évig. Nyáron Kárpátalján botanikai munkán, télen a kórházban dolgoztam. Itt is, ott is tanultam.

Számunk szerzői:

Farkasfalvy Dénes ciszterci apát, Dallas
Kerekes Károly ciszterci apát, Zirc
Dobszay László zenetörténész, tanszékvezető tanár,
 Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola
Rapcsányi László író, újságíró, a Magyar Rádió főmunkatársa
Levendel László professzor, orvos-író
Hubay Miklós író, a PEN Club elnöke
Ferdinandy György író, egyetemi tanár, Puerto Rico
Borbély Gábor filozófiatörténész, ELTE
Weissmahr Béla jezsuita, filozófiaprofesszor, München
Sulyok Elemér főiskolai igazgató, Pannonhalma
Ritoók Zsigmond akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE
Czigány György író, költő, fősztályvezető, Magyar Televízió

Napló nélkül

Cenzúra

Egy sort keresek Adyban. Jó ürügy az újraolvasáshoz. Előbb csak lapozgatva; bízom ujjaim ihletében, hogy rányitnak a keresett textusra. De a versek el-elkapnak, egy-egy ismerős sor felénekel bennem. Tulajdonképpen minden költőt hangosan kéne olvasni, s Adyt inkább, mint bármelyiket. Mintha egy falusi templom orgonáját fűjtatnám, megszólalnak a versek. Azon kapom magam, hogy mormogom, dűnnyögöm, gajdolólok őket, váltogatom a regisztereket, belemámorosodom, mint egy Latinovits.

— *Megint rajta van* — gondolja majd a fiam a harmadik szobában, s rám kopog. Nem szereti, ha a szomszéd lakók bolondnak nézik apját.

— „Dózsa György unokája vagyok én” — kezdem, s hirtelen elhallgatok. Pedig rám se kopogtak.

Torkomra forrt Dózsa György.

Lenyelem Dózsa Györgyöt, kaszástul. Megy hát ő is a nagy veszteséglistára. Elvitt az ördög az életemből jó negyven évet. Elvitte belőlem, amit Arany Jánossal úgy mondhatok: „a jobb részt”. És viszi a kedvem, a merszem, hogy kieresztett hangon szavaljak Dózsa Györgyről. Röstelkedésem futja be Ady forradalmi verseit. Fogasra akaszthatjuk már ezeket is, mint őseinknek véres kardját. És viszi az ördög a többi, azt a rengeteg versét is, amelyben Ady Endre képes volt a modern líra homogén elemévé izzítani egy nép nevét. (Micsoda nonszensz ez a huszadik században!) Azt, hogy magyar.

Csitt!

Az ajkam se rebben, ahogy a szemem letapogatja a papíron:

— „Az én magyarságom: büszke felleget-orom...”

Történet

Mi mindenre gondolt azokban a végső és végtelen rejtjeles verseiben Ady, amelyeket Hatvany nem is tartott méltóknak könyvbe összegyűjtésre? Ezek A Halottak Élén kötetéből kiadói finnyáskodással kiostált versek műve mulandóságáról sügtak a haldoklónak...

Halála után aztán csak előkerültek az enyészetre ítélt versek is a posztumusz kötetben.

Ott olvastam ezt is:

Átkozódtunk, pedig a táltosok

Gyönyörű kora volt

S Leibnitz világa:

Legjobb s leghetőbb.

Miért kellett másikat érnünk?

Bizonyára a századeleji magyar szellem csodájának tömörített képe ez, amelyben egymás mellett ott a túlélő *archaikum* és az optimista *utópia*. És amelyben nincs elmentés az érték a lehetőséggel. Sőt. Felsőfokon fuzionáltak: a legjobb a leghetőbbel. És a visszanevezést alig indokolható költői elégedetlenség emléket sem mulasztja

említeni a vers: „átkozódtunk” a lehető világok legjobbjában. Csakugyan, micsoda progresszív sámánröptű és ostoros nemzedék állt elő abban az alig tíz-tizennégy esztendőben! „Új rend ezerévéit tündökölő” — írja majd később Illyés a röpke aranykorunkról.

Adynak e háború végi keletű verse végül elcsuklik, s úgy szól, mint egy görög tragédia siratókórusa.

*Jaj a tántoríthatatlanoknak,
Jaj nekünk,
Jaj érzéseinknek, kiket már
Alig bírunk,
Jaj nekünk.*

A vers címe: Kár a voltért.

Hódvár

Azt mondják: ezt itt találták ki Kanadában, de azt is mondják, hogy most már terjed az Egyesült Államokban is. Itt a hideg éghajlat vezette rá az urbanistákat.

Városrészeket behálózó vakondokjáratok. Kellemesen fűtött hódvárak. Galériák, folyosók, terek, metróállomások; üzletek és butikok sora, MacDonald-étkezdék aranykapui és utcai mutatványosok. Vácibbnál vácibb utcák és Rákóczi utak a föld alatt. Még Keleti pályaudvar is. A nagy különbség: a csakugyan *ragyogó* tisztaság. A Szent Lőrinc állomás óriás-csarnokában éppúgy alszanak a földön hálósákos fiatalok, mint bárhol Európában, de a végtelenbe vesző márványpadló tükörfényes, mint egy bálterem.

Fölöttem, kiszámíthatóan, felhőkarcolók. Egy ideig lelkesedem. S aztán hirtelen rám szakad a klausztrofóbia. Itt-ott látok egy-egy vörös EXIT-et — tudom, hogy ez azt mutatja, hogy merre lehet kijutni szabad levegőre, bár ez a jelzés nekem inkább olyasmit asszociál, hogy *memento mori* (látjátok feleim szümtükkel: exitálunk, exitálunk, exitálunk).

Ha aztán az EXIT-eket követve sikerül lassan felmászó eszkalátorokon és futóléptekkel elhagynom az alvilágot, ismeretlen felhőkarcolók tövében találok magam, egy metafizikus festészetből ismerős néptelen márványudvaron, ahol az élet egyetlen jele a középtűt csobogó szökőkút. Körös-körül mind a hét kapu a Royal Bankba vezet. De nincs dolgom a Royal Bankban(ben?), nem akarok Judit se lenni Kékszakállú herceg hétkapujú várában, igyekszem tehát visszatalálni a Szent Lőrinc katakombába, a már-már szinte hazaian otthonos hamburgerszagba, a leszállított jeans-nadrágok áru-bőségébe.

Serkentőpor

A mai újság híradása szerint — jegyezzük fel a dátumot, lehet hogy történelmi: 1989. május 13. — a francia haditechnika megint jelentős eredményre jutott. Többéves kísérletezés után sikerült előállítani egy olyan gyógyszert, amely napokon át ébren fogja tartani az egész vezérkart és mindenkit, aki szolgálatban van.

Amíg az ellenfél az álmosággal küzd és turnusokban szundít egyet, a franciák — váltás nélkül — szellemileg frissen és fitten vezetik le a pár napnál tovább amúgy se tartó harmadik világháborút.

S mondanunk se kell, hogy a győzelem nagyobb sánszaival. Az új gyógyszer mellékhatásai is pozitívak. Az euforisztikus közérzet, ami vele jár, elsöpri a planetáris pusztulás látán esetleg feltámadó kicsinyhitűséget, skrupolozitást, részvétet és pánikhangulatot.

Eszembe jut diákéveimből a nagyszerű barát: Sz. E. S. — aki a háború első éveiben, amíg még működtek nálunk (semleges országban) a hadviselő felek követségei, pár tubus *akteclront* vitt be az angol követségre, hogy diplomáciai úton megismertesse ennek serkentő hatásával a szövetségesek kezdetben elég lassú észjárásának tűnő hadvezetését.

Viccek meglepő villámfényei

Sok jót elmondtak már a pesti viccekről. Hogy valami autonóm szellem nyilatkozik meg bennük: a láncait nevető szellem...

Mostanában, hogy előkerül egy és más a múlt zárt anyagából, eszembe jutnak tiszavirág-életű viccek, amelyek abban a korban kimondták — rekeszizomrándító evidenciával — amit ma megtudunk.

Dubcek most meséli el külföldi újságíróknak is, a magyar televízióban is, hogy az intervenciót megelőző tárgyalások során ő bízott Kádárban, de már az rossz jel volt, hogy Kádár elült mellőle az asztalnál.

Pedig a hazai közvéleményben is akkor az a sűgdosott legenda járta, hogy Kádár a prágai tavasznak drukkol, s hogy az ő szándéka ellenére sorakoztatták be a magyar hadsereget a bevonulók közé.

És most Dubcek csalódottságáról beszél, sőt, Kádár felelősségét emlegeti...

Egyszerbe eszembe jut a korabeli vicc, az ágcsernyői tárgyalások idején hallottam. Magyar vicc, lefordíthatatlanul. A magyar nyelv játszi kombinatorikája hozta ki benne, a lapszusok könyörtelen reveláló erejével, ami most — húsz év után — igazolódni látszik.

A tanácskozók épp leülni készülnek az asztal köré.

Brezsnyev: Nem az a maga helye, Kádár elvtárs.

Kádár: Akkor *heréljünk csehet*, Brezsnyev elvtárs.

*

Dubcek pár részletet elmondott a bevonulás utáni moszkvai tárgyalásról is: Brezsnyev színe elé *ad audiendum verbum* idézték Prágából Svobodát, de ott volt a tárgyaláson ő maga is, Dubcek. Beszél az ellenállásukról és megtöretésükről.

Kevés tanúja volt ezeknek a jeleneteknek, s a tanúk nem voltak fecsegő természetűek.

Ámde az azokban a napokban Pesten elterjedt viccek helyszíni közvetítést adtak Moszkvából, gyorsan és — most látszik csak — anekdotikus tömörítéssel, mily pontosan.

Brezsnyev: Akkor most tárgyalhatunk, Svoboda elvtárs.

Svoboda: Dubcek nélkül nem tárgyalok.

(*Öt perc szünet.*)

Brezsnyev: Akkor most tárgyalhatunk, Svoboda és Dubcek elvtársak.

Dubcek: Cipőfüző nélkül nem tárgyalok.

Róma, 1989. július 14. éjfél

Nagy nekikészülődések után Cecil B. de Mille és Gyarmathy stílusában sikerült Franciaországnak megrendeznie a Nagy Forradalma kétszázadik évfordulóját. Győzött Hollywood, győzött a Folies Bergères.

A hét leggazdagabb ország főnöke meg lehetett elégedve a műsorral. Gazdagéknál ilyen egy forradalmi ünnep. Nekik nem volt mindennapi olvasmányuk a forradalom története, mint Petőfi Sándornak.

A televízió mellől lementem a könyvtárba s megpróbáltam kikeresni egy régi karácsonyi Vigilia-számból az ünnepről és a reményről írott szövegeket. Az egyikre élénken emlékezni véltem. Megtaláltam. Íme:

„Az ünnep értelmetlenné és feleslegessé válik, ha nem érzünk át valamit azokból az okokból, amelyek létrehozták. Nemcsak az egyház ünnepeire érvényes ez, hanem a történelmi, forradalmi ünnepekre is.”

Sóter István írta. Ő a magyar május elsejei felvonulásokra gondolhatott.

Ellencsúcs

Aki szegény, az a legszegényebb. (J. A.)

Párizsban ugyanakkor összegyűltek a hét legszegényebb ország intellektueljei. Jöttek Mozambikból, Bangladesből, Amazóniából, Haitiből... Üzentek a Hét Leggazdagabbnak: „Nem sokat konyítunk a világgazdaság finom mechanizmusához, de számtalan következményét látjuk: munkanélküliség, áremelés, a szociális szolgáltatások csökkenése, az exportra szánt kultúrák (kultúr-átok?) térhódítása...”

Levelükben tiltakoztak az eladósítás stratégiája ellen, amely — mint írják — nem az ő találmányuk.

Aláírás: „a földgolyó elátkozottjai”

A Cár szeme mindent lát

— Hogyan? Szóval mi az önök titkos felügyelete alatt állunk, s ön feltehetően mindenről tud, ami nálunk történik? Hát erre igazán nem számítottam!

Anna Dosztojevszkaja fakadt ki így a orosz rendőrfőnök előtt, 1875 áprilisában, amikor elment kilincselni férje útleveleért. A rendőrfőnök jó szándékkal kotyogott volna? Vagy cinikus volt, s élvezte mindenható-mindentudó szerepét? Anna Dosztojevszkaja lejegyezte még ezeket a szavait is:

— Igen, tudom, hogy mi történik a családjában, és meg kell mondanom, hogy eledig nagyon meg vagyok elégedve a férjével.

Anna hazamegy és otthon beszámol, hogy mit mondtak a rendőrségen. „De Fjodor Mihajlovics nem találta mulatságosnak a dolgot.” Megroskadt a ráirányuló tekintetek súlya alatt. Dosztojevszkij ezentúl úgy élt, mint akit néznek. Leveleit eleve úgy írta, hogy azokat nemcsak a címzett olvassa. Rettegett az érkező levelektől, hisz ki tudja, hogy mit sem sejtő írójuk miket firkált bennük össze. És mivel világos, hogy a neki címzett levelek csak akkor kerülhetnek kezébe, ha a rendőrfőnök előbb már elolvasta

őket, valahányszor híre jött, hogy a rendőrfőnök távolabbi birtokosokhoz vadászni ment, Dosztojevszkijt felzaklatta a várakozás a ki tudja hol és meddig kallódó leveleiért. Egy ilyen alkalommal epilepsziás rohamot is kapott.

Iszonyú ez — ugye?

A valóság még iszonyúbb, mert ráadásul torzpofát is mutat.

Az Emlékiratok végén, a jegyzetekből megtudjuk, ami Dosztojevszkij halála után derült ki.

Az útlevélkérő instanciázás után a orosz rendőrfőnök abbahagyta Dosztojevszkij figyeltetését.

Minek is kellett volna tovább figyelteni őt? Hisz úgy tudta: figyelik. S úgy viselkedett, mint akit figyelnek. Mintaállampolgárként morzsolta maradék esztendeit, sűrű idegrohamok közt.

Holtak háza

Ismerkedésük első napjától fogva úgy olvasom Anna Emlékeit, hogy várom az elkerülhetlent, Fjodor Mihajlovics halálát. A legönfelelőbb epizódon is áttetszik mindig a vég. A nyaralásokon. Azon, hogy „csókolgatom a kicsikót”. (A kicsikó egy hét múlva kiadja a páráját.) Tizenöt esztendő házasságuk — olvasószemmel — végig e vég kezdete. Talán Dosztojevszkijéknak is ezt jelentették ezek az évek. Vajon az írói robotban van-e az az átok, hogy mindig a metafizikai *finis* érzetével párosul? Vagy Dosztojevszkij művészete tette-e társbérülőjükké az elmúlást? Vagy a folyton rettegett és előjel nélkül jövő epilepsziás roham volt az ismétlődő próba-halál, amelyekre egyszer következnie *kellett* annak a bizonyosnak, amelyből már nincs feleszmélés? Vagy az egyszer megúszott halálos ítélet lebeg rossz ömenként Dosztojevszkij fölött? Az is közrejátszhat, hogy talán az Emlékirat maga is Dosztojevszkij halálára van kihegyezve, hisz Anna az első pillanattól kezdve nemcsak betegnek, hanem *öregnek is* tudta a férjét, tehát nagymértékben halandónak. Furcsa, mások is annak tartották: volt az a rajongó liba Omszkból, aki ismeretlenül rátört az ebédelő Dosztojevszkijra — „Jé! ön még él, mester? Azt álmodtam, hogy meghalt!” — s aztán megsértődött, hogy a mester erre robbant. Alig győzték a halottnézőbe jövő mimózát békíteni.

Én is egy ilyen rémlátó omszki halálmadár vagyok, bevettem magam Dosztojevszkijék otthonába, és ötszáz oldalon át várom a nagy író elhunytát. Mert mégis csak ez lesz a legérdekesebb fejezet az életrajzban, s nem az, hogy mindig milyen tortúrákkal kapják meg az útlevelet, és hogy megy-e a munka, és hogy fizetett-e a kiadó.

Szokásos csoda. Megint

Sokáig hallgattam életemnek ezekről a túl gyakori véletleneiről. Mint egy novícius, hogy neki jelenései vannak.

Elhatároztam, hogy most már nem hallgatok. Hátha másokkal is történnek hasonló csodák, csak éppen a többiek is röstellnek szólni róluk.

A legutóbbi ez volt.

Előlről kezdem. Hisz ily esetekben minden részlet számít.

Kitépott újságlapon már jó ideje rakosgattam a papírjaim között Csorba Győzőnek egy szép versét (*Népiünne*). Amikor olvastam, megragadtam és nem dobtam el együtt az újsággal. Bevált módszerem ez, hogy a kedvemre való írásokat ne hagyjam elenyészni a mindennapi összevissza olvasásokat követő Amnéziában, amelyet mint egy tárgul poklot hurcolok magamban, tele tétova, később már visszahozhatatlan emlé-

kekkel... Az elnyeléssel fenyegető papírok árjában (válaszolatlan levelek, kifizetetlen számlák, befejezetlen színdarabok, fecniken a legépeltethetetlen naplójegyzetek) órangyalként nyújtja felénk kezét egy Remekmű. A fosztóképzők között ő a bizonyosság. Ahányszor felbukkan, újra olvasom, egyre szebben bontja ki rejtélyeit, megéri benem, beérik, szervül az emlékezetben. A végén lemásolom, s ezzel örökbe fogadom.

Csorba Győző versét is elkezdtem körmölni.

1989. szeptember 2-án, reggel.

A rádióban közben elkezdődött a reggeli koncert. Monteverdi. A kommentátor magyarázza a zeneművet. Nem baj, majd jön a zene, hadd beszéljen. Én írok. Közben halom, hogy a híres velencei vecsernyékről beszél, ott hangzott el ez a Monteverdi is: „*litániakon*” — mondja. Felkapom a tollam. Én meg pont ott tartottam a vers másolásában, hogy „*hallgatja a litániára hívó harangot*”.

Tízévenként ha egyszer írom le azt a szót, hogy „litánia”. Az elmúlt negyven évben a rádióban is elvétele ha mondták, hogy „litánia”. Vajon a valószínűségszámítás hány ezerévenként engedélyez egy ilyen véletlent?

Velem, *ha írok* (szinte csakis akkor), zavarba ejtően gyakran előfordul ez a furcsa jelenség. Ha lázasan írok (mert körmömre ég, finisben vagyok), akár óránként is beüt. Minél intenzívebb a munkám, annál gyakoribb. Mondhatnám úgy: az ihlet mellékjelensége. Felszólalásra készülöben, vitától felfutott atmoszférában nem röstellem megböki a szomszédomat, hogy odanézzon: ugyanazt a szót (és nemegyszer ritka szót!) firkáltam le a magam gondolatmenetének a fonálát követve, amelyet — egész más összefüggésben — a szónok épp abban a pillanatban kimondott.

A szomszéd ilyenkor elnézőleg vállat von. Legszívesebben elülne mellőlem. Jobb is az ilyesmiről hallgatni. Én meg tudom, hogy a szónok meg én elkerülhetetlenül megyünk egy újabb koincidencia felé. De akkor már befogom a szám.

Jung hosszú éveken át jegyezte (mint most én teszem) ezeket a véletlen(?) eseteket. Eleinte ő is röstellt beszélni róluk. Végül publikálta. Koestler Artúr figyelmét is lebilincselte ez a jelenség, filozófikus öregségében.

Mindketten igyekeztek magyarázattal is szolgálni. Nagyon eredeti magyarázatok az övéik.

Nekem is megvan a magamé. Még kissé ködös ugyan...

Abból a megfigyelésből indulnék ki, hogy felajzott pillanatokban, a dolgok megértésének és világos kifejezésének izgalmaiban, vagy *remekművek közelében* sokkal gyakoribb a koincidencia jelensége, mint a hétköznapi banalitások világában, takaréklángon égő szellemi tevékenység mellett. Lám, most is ez történt: egy nagy vers és egy nagy zenemű dupla élményének a hatása alatt volt a szellemem: fel kell tételeznünk, hogy az alkotás hevében (terében) szaporábban és tetten érhetőbben működik az a Törvény, amely nem a klasszikus fizika ok és okozatiságával hat, hanem valami kifürkészhetetlen áttétellel.

— Kifürkészhetetlen áttétel? — morogja szomszédom, és csakugyan elül mellőlem.

Hol az a kéz, például, amelyik a statisztikai arányokat biztosítja? (Hogy ennyi fiú szülessék, és ennyi lány, hogy ne több és ne kevesebb kutya harapja meg az embert esztendőnként. Hogy a sugárzó anyagok időre feleződjenek...) —

„Litánia” — mondta a rádióban valaki. „Litánia” — írtam le én is.

Ugyanis az ilyen rím (minden rím?) megtetézi érvénnyel a költői kifejezést. És ez a plusz-érvény minden csak nem racionális.

Mint látjuk ezt például József Attilának abban a gyerekes fogadkozásában, hogy ő kicsapott diák léte az egész népet fogja és nem középiskolás fokon

*taní-
tani.*

Ez az egyetlen szón belül jelentkező *bámulatos koincidencia* oly maximális érvényű és tömörségű *képlet*, hogy bizvást épülhetett rá a költő nevét viselő egyetem Szegeden.

A verset hogy másolom, számolni lehet a verset létrehozó költői ihlet intenzitásával (ha nem is az eredeti fokon). S a költői ihletben — ha rímes verset ír a költő — a sorvégekre *hasonló hangzású szavak* tolulnak. Petőfi példájával: a *dalom* és a *forradalom* váratlanul összeesendül. Örökérvényű koincidenciájukat jelentik.

Poétai heurisztika

(Az előzőhöz)

A költők mindig is aranyosok voltak. Mások évezredekén át észre se veszik az afféle csilánásokat a nyelv hordalékában, mint hogy a *forradalomban* benne van a *dalom* (persze, a felfedezése csak magyar költőnek adathatott meg, s a magyar költők közt is épp Petőfi-nek), vagy hogy a *világ* mint Univerzum és a *világ* mint Fényesség magyarul lehet ugyanaz a szó, és hogy ez a bámulatos rokonhangzás még további kinyilatkoztatást is tartogat a magyar fülnek, kimeríthetetlen szómisztériumot, hiszen a *világnak világa* már Megváltás is, maga Jézus. Csoda-e, hogy ez az annyi mindent tömörítő önmagára rímelő két szó áll a hétszáz év költészete genezisénél? Ez adja az *élan vital*-t a hétszáz év — és még hány évezred? — szakadatlan heurisztikájának. Oly „hatvány” a Magyar Mária Siralom első két-egyszava, mint József Attila megismételt két utolsó félszava a Születésnapomra végén, az a szétoperált szíami ikerszó: a költőnek kettébe roppantott életprogramja (nem egészen nyolc hónappal a halála előtt):

*taní-
tani.*

Már nem is magyarul van ez tán, hanem négerül.

A napló nélkülém

- Lehetett volna belőle regény?
- Talán.
- Önéletrajz?
- Biztos.
- Filozófia?
- Hát nem az?

„... miért vett mégis karjára az idő?”

Vergilius és Radnóti IV. eclogájáról

Mind Vergilius, mind pedig Radnóti Miklós IV. eclogája egy gyermek születésének és felnövekedésének történetére épül. Ez a tény, valamint a két költeménynek az egyes ecloga-ciklusokban elfoglalt azonos helyzete arra bátorít, hogy kísérletet tegyünk további összefüggések föltárására. Hogy elmélkedésünk során a tájékozódás szélső pontjait hol jelöljük ki, arra vonatkozólag, úgy vélem, kiváló vezérfonallal szolgálhat az az 1941-ben írt töredékes *Én és a világ* c. Radnóti-monodrámája, amely később a szóban forgó IV. ecloga elkészítéséhez alapul szolgált. Habár ez a cím fölöttébb általánosan utal csak az emberi lény korlátaira és lehetőségeire, a két költemény tanulmányozása után sokkal konkrétabban is megfogalmazhatjuk, mi legyen elmélkedéseink tárgya. Azt vizsgáljuk tehát, hogyan jelenik meg a Vergilius-eclogában a gyermek alakja, a világfolyamat és a helyreálló aranykor képe. A Radnóti-vershez azután már a Vergilius-ecloga történelemértelmezését szem előtt tartva közelítünk, s megkíséreljük föltárni, hogyan értelmezi (a vergiliusi világképpel ellentétben) Radnóti az ember történelmi lehetőségeit.

IV. eclogájában Vergilius a társadalmi és természeti világ teljes megújulásáról ad hírt: végéhez közeledik történelmünk nagy világkorszakainak egyike, a vaskor, amely teljessé tette a szétválást mind a társadalmi világban, mind az emberek és az istenek között, s amely így a mértéktelenség, a bűn és a háborúságok korává vált. A történelmi folyamat a végzet szilárd akaratát (*fatorum stabilis numen*; IV. 47.) követve, az önmagát állandóan megújító természet mintájára hamarosan ismét uralkodóvá teszi az aranykort, a valaha már létezett, ám később fokozatosan fölbomlott eredeti egységnek a korát. Az aranykor ismételt helyreállása a költemény világértelmezése szerint olyan tény, amely a sors rendelése szerint (a cumae-i Sibylla jóslatának megfelelően) meghatározott időpontban következik majd be, s amelynek közeli beálltát az ecloga isteni gyermekének megszületése jelzi. A gyermek sorsa a továbbiakban — ifjúsága, férfivá érése — szorosan összekapcsolódik a megújulási folyamat egyes szakaszaival, ám szó sincs arról, hogy Pollio consul fia (mert hiszen a gyermek vélhetően vele azonos) tetteivel a történelmi folyamatot szabadon befolyásolhatná. Habár származása és sorsa rendkívüli cselekedetek megtételére indítja, mégis inkább csak azt mondhatjuk, hogy rendelkezésére áll a történelemnek, ami természetesen nem csökkenti megjövendőlt tetteinek nagyságát és jelentőségét.

Mínthogy a Vergilius-ecloga gyermekének tettei és a végzet szilárd akarata egymáshoz illeszkednek, a költeménnyel kapcsolatban értelmetlen volna szabad akarat és szükségyszerű végzet (*fatum*) összeütközésének akárcsak a lehetőségéről is beszélni. Másként áll a dolog azonban a Radnóti-ecloga esetében, aminek oka abban rejlik, hogy a költő a Vergiliusétól jelentősen eltérő módon értelmezi a történelmi folyamatot és az ember történelmi lehetőségeit.

A vergiliusi magzatnak — aki az ecloga befejező sorai szerint elhivatottságának azal is tanúbizonyságát adja, hogy születésekor mosolyog — tökéletes ellenképe a Radnóti-ecloga kezdő sorainak üvöltő, az élet ellen ösztönösen tiltakozó csecsemője, aki ebben a versben magával a költővel azonos. Csecsemőkori tiltakozását később igazolni látszik az idő (IV. ecloga, 15—18. sor), hiszen ifjú- és felnőttkorát a történelmi folyamatnak való teljes kiszolgáltatottság jellemzi. Ez a folyamat immár kiismerhetetlen, és nem várható, hogy (a vergiliusi történelemhez hasonlóan) eltörölje a jelenkor vilá-

gát, s helyreállítsa az aranykort. A Radnóti-ecloga költőjének életét a történesek artikulálatlan összevisszasága uralja, s noha szabad, mégsem képes a történelem alakítására, sokkal kevésbé, mint a vergiliusi gyermek, akinek cselekedeteivel kapcsolatban pedig (mint már említettük) szabadságról illetve kényszerről beszélni értelmetlen volna.

Fölmerül ennek alapján a kérdés: mit jelent az emberi szabadság akkor, amikor az élet értelmes egészének, a „szabad emberi sors”-nak (VII. ecloga 22. sor) a megvalósulása a történelmi folyamatban lehetetlenné válik, amikor a történelemben immár nem jöhet létre magától értetődő természetességgel az életégész?

A szabadság ebben az esetben mindenekelőtt a történelemtől való szabadságot jelenti, azt tehát, hogy az ember képes kivonni magát az *ordo fatalis* kényszere alól, s a történelmi idő helyett a lélek és a képzelet idejében élhet. Létezik azonban az emberi szabadságnak pozitív értelme is, nevezetesen az, hogy a történelemtől megszabadult ember (negatív) szabadsága az eredeti állapot, az aranykor visszanyerésére irányul. Az aranykor mítosza így Radnótinál antropológiai értelmezést nyer: a történelmi időben helyreálló eredeti egység helyett a lélek érintetlenül megőrzött egységét jelenti. „...Segíts szabadság, / ó hadd leljem meg végre honomat! // A csúcsot újra, erdőt, asszonyt és bokrokat, / a lélek szélben égő szárnyait! / És megszületni újra új világra, / mikor aranygözök közül vakít / s új hajnalokra kél a nap világa.” Az aranykor a Radnóti-eclogában a lélek otthonává válik. A hazatérés a lélek számára lehetővé teszi, hogy épségben megőrizze magát és azokat az értékeket, amelyeknek birtokában van. A jelenkor világát (melyet Radnóti gyakran az antik vaskor-ábrázolások mintájára mutat be) mértéktelenségében, bűnös és kaotikus voltába a lélek az általa fölmutatott értékek — rend, forma, mérték stb. — fényében szemléli, hiszen, azt, ami tökéletlen, csak a tökéletesre pillantva ítéltethetjük meg a maga (tökéletlen) mivoltában. „A valóság mint megrepedt cserép, / nem tart már formát és csak arra vár, / hogy szétdobhassa rossz szilánkjait. // Mi lesz most azzal, aki míg csak él, / amíg csak élhet, formában beszél / s arról, mi van, — ítélni így tanít.” (*Ó, régi börtönök*)

A költészet ennek alapján különleges jelentőségre tesz szert: földidézi egyrészt a lélek otthonát, vagyis tanúbizonyságot tesz arról, hogy létezik az aranykor világa, másrészt pedig megítéli mindazt, ami ezen a világon kívül esik.

A hazatalálás megszünteti azt a kiszolgáltatottságot, amely a történelemnek kitett (ámbar a történesek kényszerétől megszabadulni képes) embert jellemezte, s lehetővé teszi, hogy a korábban fenyegetett és tétova szabadság által értelmes életégész jöhessen létre. Az emberi szabadság így válik sorssá a IV. eclogában, s az alkotás parancsa így kapcsolódhat össze a jó halál ígéretével a költeményt záró sorokban.

Ám ne felejtsük el: a lélek útja nem egyedüli útja a szabadságnak Radnóti szerint, az emberi szabadság történelmi megvalósulásának lehetőségéről (amint ezt többek között a VIII. ecloga is kitűnően példázza) talán még nem mondott le végképp.

Arany csésze

*Aranyalmák mind a fákon
A távoli hímes réten,
Aranylomb az aranyágon
S a lomb alatt aranykéreg.
Az angyalok odaszálltak
A hajnal ezüst-csendjében,
Hogy lerázzák az almákat,
És a lombot, és a kérget.
Nem volt a világon ember,
Aki mindezt látta volna,
Csak egyetlen kicsi gyermek,
Messzi távol, a kunyhóban.
Az Úr óuja az árvákat,
Őt is a rétre röptette,
Ki fölszedve az almákat,
Így szólt az aranyműveshez:*

*— Aranyműves, csinálj csészét,
Arra kérlek, csináld szépnak,
Füle helyett madár csőrét,
Anyácskám a belsejében.
És a szélén körbefutva
Fény játsszon a levelekkel,
Az oldalán kis falucska,
És az alján kicsi gyermek.*

*— Megcsinálom én a csészét,
Cizellálva mindent szépen:
Füle helyett madár csőrét,
Anyácskád a belsejében;
És a szélén körbefutva
Fény játszik a levelekkel,
Az oldalán kis falucska,
Az alján meg kicsi gyermek.
De kinek a keze lenne
Méltó egy ilyen munkához?
S inni belőle ki merne,
S ki kapja ez ajándékot?
Ki meri fogni markában,
Hogy megnézzze benne arcát?*

*— Jézuska és Máriácska,
A szűzek és az angyalkák.
Aranyműves, légy vidámabb,
Mért ázik könnyben az orcád?
Jézuska és Máriácska,
A szűzek és az angyalkák.*

Kovács István fordítása

Teofil Lenartowicz (1823—1893) a lengyel romantika második nemzedékének Cyprian Kamil Norwid melletti legkiemelkedőbb költője. *Arany csésze* című verséről éppen Norwid vallotta, hogy a lengyel líra legfénylőbb gyöngyszemei közé tartozik.

Magyar írók Párizsban

1. Érdekes lenne egyszer számba venni: milyen mesebeli tájakról álmodoznak, hová vágyakoznak mások, valahányszor megutálják földhözragadt, tér és idő keresztfájára feszített hétköznapijaikat. „Voir Naples, et mourir” — mondják példának okáért a színes és fel-színes Dél után epedő szürke, kartéziánus franciák.

Nálunk, magyaroknál, immár évszázadok óta Párizs tölti be a művészetek, az iro-dalom képzeletbeli fővárosa szerepét. „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” — figyel-meztet Batsányi, és a magyar irodalom azóta sem vette le Párizsról a szemét. Petőfi ugyan még vaktában választott magának csillagot a francia költészet egén (Béranger magyar tanítványánál jelentéktlenebb) és hát Ady is csak előkelő idegen a Város em-berrengetetében.

De vele, Adyval, Párizs Múzsza, Mekka, Bakony: a magyar irodalom nyugati műhe-lye lett. Illyénél pedig több, mint megmártózás az európaiságban: a puszták fia nagy elődeivel ellentétben tudott franciául, és részt vett a Szajna-part szellemi mozgolódása-iban. A „Hunok Párizsban” után már-már kötelező ujjgyakorlat irodalmunkban egy-egy párizsi regény. Szomory Dezső franciául is kiadta műveit, Hevesi András pedig a „Párizsi eső” megírása után francia mundérban esett el a második világháborúban.

Hogy miért éppen Párizs lett a magyar irodalom álom-fővárosa? Személyes okai nincsenek a választásnak, annyi bizonyos. Az, hogy történelmünk folyamán nem volt szerencsénk a franciákkal (se Károlynak, se Kossuthnak, se Rákóczinak) köztudott. Magyar fül számára rossz hangzású hely Versailles és Trianon. Bécs és Berlin, a szellemi életünkre nehezedő német befolyást, az alkotókedvünket béklyózó germán ne-hézkességet azonban — gyanítom —, csak egy ilyen ugrással, közvetlen szomszédaink ellenében Párizs megragadásával lehetett semlegesíteni.

Az én ötvenes években eszmélkedő nemzedékem számára pedig — Közép-Európa keleti peremén — Párizs nem volt se több, se kevesebb, mint a Nyugat.

2. Az ötvenes években két francia újság: az Humanité és a Lettres Francaises képviselték Pesten ezt a Nyugatot. Szorgalmasan olvastam is őket, Eckhardt vagy Sauvageot mes-ter segítségével bukdácsoltam át egy-egy nehezebb mondaton. A Fővárosi Autóbuszüzem melegedőiben hamar megszokták ezt a fura igyekezetemet, no meg azt, hogy hiába tanu-lok, semmibe vesz az Eötvös Loránd Tudományegyetem. Évek múltak el így, mire — har-madik nekifutásra — Gyergyai bácsi ki tudta erőszakolni a felvételemet.

Azon az őszen, emlékszem, Párizsban járt a tanár úr. Mi, a hét elsőéves, kint vár-tuk őt a Keleti pályaudvaron. Csatakos, sötét reggel volt, néztük a „Keleti pút” a Gare de l'Est alatt. Még elhinni is nehéz volt, hogy valaki Párizsból érkezik Pesti Barnabás utcai előadásaira.

Nagy munkában voltam azokban a napokban. Az egyetem francia lektora, Kele-menné, felbízott, hogy rajzoljam le Párizs műemlékeit. Képeslapokról, fekete tussal másolgattam térképeimre a hidakat, templomokat.

Ennek a munkának váratlan haszna lett, amikor — alig néhány hónappal később — én is megálltam a Gare de l'Est kupolája alatt. A Châtelet terén kerültem fel a met-róból a napvilágra, és akkor ott, csodák-csodája, felismertem Szent Jakab tornyát, a

két színházat, a Szigetre vezető tömzsi hidat. Vagyis hát Párizsban — merci, madame Kelemen! — azonnal otthon éreztem magam.

Társaim — most utólag úgy képezem — nehezebben találták fel magukat. Kik is voltak? Sipos Gyula, akiből később Albert Pál néven lett kiváló esszéista és kritikus. Róla kezdetben csak annyit tudtam, hogy nappal alszik. Ezért volt, aki zseninek tartotta, és volt, aki nem. Harcsi Jóska, akiből Czudar D. József, egyszerűbben Czudar Dárius néven lett a Magyar Műhely munkatársa, és aki a három évtized alatt elfogyasztott sok ifjú feleség és tengernyi alkohol ellenére — ma is él valahol Párizs padlásszobáiban. Márton Laci, mindnyájunk között a legtehetségesebb, akiből — talán éppen ezért — távolról sem lett az, aki lehetett volna. Idegen terepen az agaraknál jobban boldogulnak a buldogok. Parancs János, aki — hét év tömény magánya után 1964-ben hazatért, majd — ez azt hiszem köztudott — jelentős költővé nőtte ki magát.

Végül pedig, Pátkai Ervin, aki valóra váltotta a lehetetlent: húsz év alatt, Párizsban, élvonalbeli francia művésszé küzdötte fel magát. Szobrai, az általa tervezett városok és teretek egész Franciaországban megtalálhatók. Ő maga immár három éve halott. Az emberfeletti akarás: a teljes élet és a művészi megformálás magasfeszültsége a szó szoros értelmében kiégette a békéscsabai fiút. Úgy ment el, hogy még csak fel sem fedezte őt az Óhaza.

3. 1957 elején, érkezésem idején, már működött Párizsban Rezek Román, a Katolikus Misszó lelkésze körül egy irodalmi társaság. Rezeknek költői ambíciói voltak: „Mélyen szálunk” címen adta ki összes költeményeit. (Alacsonyan repülünk — írta róla egy maliciózus kritika.) Köre segítségével ő adta ki az Ahogy Lehet-et, ezt az eleinte könyvmatos, később nyomtatott, végül azonban ismét könyvmatos folyóiratot. A lép érdekessége, hogy egy időben Nyíró József, sőt Arnóthy Kriszta, a későbbi jónévű francia író is a munkatársai közé tartozott.

Végso soron azonban nem volt sok kimagasló egyénisége az Ahogy Lehet körének. Rezek Román pedig kíméletlenül megnyirbálta, sőt át is írta az ízlésével vagy világnézetével ellenkező írásokat. A kör tagjai általában a háború végén érkeztek, és a francia rádió magyar osztályán úgy-ahogy meg is alapozták párizsi egzisztenciájukat. Érthető gyanakvással fogadták tehát a náluk egy évtizeddel fiatalabb ötvenhatosokat.

Itt tehát nem volt sok keresnivalónk. Pedig az 1956 előtti emigráció kiadványai között — a müncheni Látóhatár kivételével — az Ahogy Lehet volt a legszínvonalasabb. A mi számunkra azonban fura marslakónak tündek mindazok, akik nem otthon élték át az 1945 és 1956 közötti változásokat. Mít is kezdhettek volna a hozzánk hasonló fenegyerekekkel ezek a régivágású, óvatos úriemberek! Emlékszem, az algériai háború idején írtam egy verset, amelyben kigúnyoltam a Liberté-Égalité-Fraternité égisze alatt folyó gyarmati háborúkat. Rezek Román kétségbeesetten szólított fel, hogy mielőtt a franciák megtalálnák, sürgősen égessem el a kéziratot.

4. Ilyen környezetben létkérdés volt egy új, saját fórum létrehozása. Nagy Pál, Papp Tibor, Parancs János és néhány társuk hamarosan meg is alapította a Magyar Műhely folyóiratát. Az induló Műhelynek nem volt pénze, nem voltak olvasói, az első számokat egymásnak írta tucatnyi fiatal titán. Később kiderült, hogy a kétszázezer ember között, akit Nyugatra sodort 1956 forgószele, ennek az új hangnak potenciális olvasóközönsége van. A szerkesztők új módszerrel: irodalmi körutakon toborozták az előfizetőket. Bejártuk Európát, London és Bécs, Stocholm és Genf között. Éjjel utaztunk, kenyéren, csokoládén és vörösboron éltünk, négyen-öten szorongtunk egy-egy ócska kocsi. Fiatalok voltunk: ez volt a mi indulásunk, és a Magyar Műhely hőskora.

A hatvanas évek elején átköltözött Párizsba az Irodalmi Újság. Szerkesztője, Enczi Endre, helyet adott lapjában azoknak, akik nem követték a Műhelyeseket — mint mondtuk: a fiúkat — a neo-avantgarde útvesztőiben.

Enczi Endrét nem ismertem budapesti évei alatt. De akkor, ott, igazi nagy szerkesztő volt. A biztatásra pedig egyre nagyobb szüksége volt annak, aki könnyelműen vállalta az idegenben élő magyar író szerepét.

Emlékszem, egyszer háromsoros hírt olvastam egy napilapban: Gabor Pobrányi, detektívregényíró, barátai Párizs környéki birtokán föbe lőtte magát. Pobrányi Gábor az Ahogy Lehet egyik legtehetségesebb írója volt. Ma is őrzöm egy francia kötetét, melyet *Un révolté du dimanche* címen adott ki a rangos Juliard Kiadó. A „Kocaforradalmár” önéletrajzi regény, különösebb nehézség nélkül felismerhető benne a már-már patológus honvágy álom-sémája a hazatérésről, az idegenné vált otthonról, s az újabb, ám ezúttal sikertelen menekülésről.

Az elbeszélő, Árpád, nem meri vállalni a sorsát, pedig tudja, hogy itthon a helye. A Nyugat — mondja — „túl gyenge ahhoz, hogy megvédje magát, túl gyáva, hogy beismerje vereségét, túl öreg, hogy ne ragaszkodna az élethez kétségbeesetten. Olyan büszke szabadságára, mint csúf vénlány az erkölcsére — s egyetlen ideálja a fennmaradás. „Dehát polgárnak születni olyan, mint szifilisznek: nem gyógyul ki soha belőle az ember.” Árpád pedig megy, megy vissza Párizsba, a soproni személyvonaton.

„A Kocaforradalmár” — írtam róla annak idején — nem nagy regény, inkább nagy ígéret. Pobrányival foglalkozni úgy érzem — mégsem, még ma sem lenne hiábavaló. Vajon hol kallódnak kéziratai, folyóiratokban megjelent magyar és francia írásai? A nyugati magyar irodalom kézikönyveiben — se kint, se bent — nem szerepel Pobrányi Gábornak még csak a neve sem.

5. Mennyi új név — gondolhatja, joggal, a hazai olvasó. Félek, hogy sokak számára még ismertebb párizsi írók: Dormándi László, Arnóthy Krisztina, Gara László, Fejtő Ferenc neve is ismeretlen.

Igaz, Dormándi, a hevesi fűszeres fia, nem követte a falujabeli földbirtokos fiú — Reményik Zsigmond — által becsülettel végigjárt utat. Arnóthy Krisztát új környezetbe emelte a francia siker. De Fejtő Ferenc és Gara László mindvégig magyar író és hazája sorsáért aggódó entellektüel maradt.

Gara László, „Az ismeretlen Illyés” szerzője önkezeivel vetett véget életének 1966 májusában. Alakját, a magyar irodalom fáradhatatlan népszerűsítőjét — már életében legendák övezték. Tény, hogy főműve, a magyar költészet francia antológiája mindmáig egyedülálló vállalkozás. Benne csúcspontját érte el a magyar költészet francia nyelven.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar irodalom „betört” a francia nyelvterületre, mint azt sokan hitték annak idején. Még a pusztá kiadás is csak úgy volt lehetséges, hogy Gara a hírhedt hólabda-módszerrel — házról házra, címről címre járva — eladta a nyomdai költségeket fedező Illyés-, Weöres- és József Attila-köteteket. Soha nem felejttem el őt, járja a várost, leszegett fejjel, konokul, degeszre tömött híres aktatáskájával a hóna alatt. Itthon — amíg élt — azzal gyanúsították, hogy e házalásból haszna van. Nem csodálom, hogy azon a májusi napon az ő elnyűhetetlennek hitt lelkeseése is felmondta a szolgálatot.

„Már életében, és halála után is sokan korlátlan lehetőségekkel bíró irodalmi vezérnek tartották” — írja Szabolcsi Miklós a magyar irodalom e szomorú napszámosáról. A groteszk félreértést, amelyet máig sem oszlattak el, ma már semmi sem menti.

6. A nyugati magyar — sőt magyar tárgyú — könyvkiadás helyzete Gara László halála óta mit sem változott. Egy kéziratból csak úgy lesz könyv, ha a szerző előre és az utolsó fillérig kifizeti a nyomdai költségeket. Ilyen értelemben tulajdonképpen sosem volt — és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem körét leszámítva — ma sincs nyugati magyar könyvkiadó. Akik annak hirdetik magukat, nem tesznek mást, mint hogy a szerző pénzét és kéziratát egy közeli nyomdába átviszik. Mert az olvasók hiánya a kiadás másik

nagy területét — a terjesztést — is illuzórikussá teszi. A kész példányokat elosztogatják, vagy ha nem, ott mennek tönkre az író padlásán vagy a „kiadó” raktáraiban.

Igy válik érthetővé, hogy több nyugati magyar írónak egy hosszú élet munkássága után nincsen saját kötete. Elkallódtak Póbrányi Gábor írásai, és kis híján ez lett a sorsa Keszei István és Lehoczky Gergely párizsi írók hátrahagyott műveinek is. Keszei alkotásait egy kongresszus résztvevői adták ki; hirtelen felbuzdulásukban összeadták a nyomdai költségeket, Lehoczky Gergely posztumusz kötete baráti adományok segítségével látott napvilágot.

A múlt héten ellátogattam a Széchényi Könyvtárba, ahol előkeresték nekem a két inkriminált kötetet. Dél volt, a Sas-hegy két apró csúcsa fölött megcsillant a fáradt téli nap, én pedig megsirattam, ott, a katalógusok fehér fala mellett, két szomorú sorsú párizsi társamat.

Kettejük közül Lehoczky volt az idősebb. 1930-ban született, a háború óta élt Nyugaton. Mielőtt az Irodalmi Újság segédszerkesztője lett, az Ahogy Lehet köréhez tartozott. 1986-ig nem vett róla tudomást az irodalomtörténet-írás, akkor említette őt először a Nyugati magyar irodalom története.

Lehoczky életútja jellegzetes. A tizenöt éves kamasz lágerről lágerre jut el a francia övezetbe, hűszéves, amikor Párizsban üti fel a tanyáját, alkalmi munkákból tartja fenn magát, évtizeden át éli a padlásszobák romantikus nyomorát. Amikor harmincévesen belefáradt a nyomorba, elvesz egy vidéki francia leányt, aki — jól ismert ketősség — bámulja, és meg akarja változtatni az öregedő szegénylegényt.

Házassága a polgári jólét, a biztonság, a családi boldogság délibábjával való nagy versenyfutás. Régi életét nem tudja elfelejteni, de tisztos polgári foglalkozást sem talál. Egy reklámiroda és a párizsi rádió között loholva légvárákat építve, rossz lelkiismerettel írta — a munkától ellopott perceiben — verseit és prózai forgácsait: kritikáit, novelláit, karcolatait. A *Káprázat és ábránd* posztumusz kötetét összeállító barátok halás köszönetüket nyilvánítják a francia családnak, amiért betekintést engedett a szerző kézírataiba. Valóban, ritka szerencse: a francia nők ki szokták dobni boldogtalanságuk okozóit, az idegen kéziratokat.

Volt azután olyan költőnk is, akinek még ezt a látszat-boldogságot sem sikerült megteremtenie. A fehérvári születésű Keszei Istvánt Belgiumon át sodorta Párizsba az ifjonti nyugtalanság — és 1956 vihara. Neki azonban nem sikerült a békésebb, polgári vizekre való átevezés, francia családja kilökte magából a beilleszkedésre képtelen álmodozót, életében állandósult a padlásszobák egy idő után romantikusnak egyáltalán nem mondható embertelen nyomora.

Keszei Pistával éjjel találkozott az ember, a balpart síkútjaiban. Barátainak elszalva ilyenkor fejben fogant legújabb verseit. „Több mestertől tanult, de kiforratlanságában mégis leginkább egy festővel rokonítanám szellemileg, vérmérsékletileg: a tárgyakkban és tájakban is görcsös lelket látó, fényt és Istent szomjúzó, s a színekbe (akár csak Keszei a szavakba) szerelmes Van Gogh-gal... Keszei István versei fényjelek. Csak azt nem tudom, valami földi látogatásán eltévedt égi jövevénytől származnak-e, vagy egy útnán egyre távolodó földlakótól? — írta róla Lehoczky Gergely.

Élete végén még megpróbált hazatelepedni. De addigra már elnyúhetetlennek hitt szervezetét aláásta az évtizedes nélkülözés, kérvényeire pedig még csak választ sem kapott. A régi versnek lett igaza:

*Megágyaznak sokan a földi forgatagban
te végső ágyad a földön meg nem veted
csak imbolyogsz, suhansz elomló száz alakban
a mulandó világ forog, szédiül veled.*

7. Múlnak az évek, a távozók helyét újak veszik át. Párizsban még ma is három magyar folyóirat jelenik meg. Az idősebbek: Méray Tibor, Kende Péter, Tardos Tibor, Karátson Endre és a Műhelyes öregfiúk mellett — egy-egy fiatal is bekerül Párizs fénykörébe, hogy ott halálra perzselje magát, vagy tisztára égve kerüljön fel a csillagok közé. A fiatalabbak — úgy észlelem — elődeiknél józanabbak, kevésbé romantikusak. Igaz, hogy Párizs fénye sem olyan vakító már, csak a megkésett peremnépek számára több, mint gigászi irodalmi provincia.

Sosem volt szerencsénk a franciákkal — mondanám, ha nem lenne előttem ez a két kötet a könyvtári asztalomon. Így azonban, ebben a fáradt, téli napsütésben, inkább csak az jár az eszemben, hogy Párizs, ha pokol is, a dudás pokla, ahonnan, ha megkés-ve is, de tisztára égve érkezik el hozzánk az üzenet.

LABANCZ GYULA

Ügyetlen hittérítő

*Se Pest se Buda,
tükrörmargó, érthetetlen
szövegelés. Érdemes
lenne itt megállni:
költészet előzi meg
a tudást, szemközt
panelház-sor, hagytam volna
magam beskatulyázni?
Fa mögül csendben
ügyetlen hittérítő,
Bibliába szorított
üveges ujj, sóhajjal
kitöltött élőpapír,
háta mögött porba hullt
réteges ellenállás; föl-
veszem, nem vagyok kitiltva
belőle: „Ó- és Új” — köze,
hagyjuk, mutatok rá,
szem-cím, tükrörmargó,
víz lát, vagyis itt vagyok,
faragatlan semmikép!*

Ésszerűen nem tagadható igazságok

Az ismeret végső megalapozásának problémája és ennek jelentősége

A filozófia, mivel a valóság teljessége a tárgya, alapvetően kritikus beállítottságú. Azaz nem vehet át semmit máshonnan anélkül, hogy meg ne vizsgálná a mellette szóló érveket. Ez következik abból, hogy számára, mivel a valóság egészének megértésére törekszik és mivel a valóság egészén kívül nincsen semmi más, tulajdonképpen nem létezik egy „máshonnan”. A filozófus nem fogadhat el tehát egyetlenegy állítást sem pusztán a hagyomány, az általános közmeggyőződés, egy részlettudományos eredmény, vagy bármifajta tekintély alapján, hanem minden esetben tudni akarja az okokat, melyek megalapozzák egy állítás, egy kijelentés igaz voltát. Az érvelés, az okok megadása, melyek egy állítás érvényességét alátámasztják, azonban megint csak állítások formájában történik, melyek a maguk részéről újra megalapozásra szorulnak. Vagyis ha egyszer elfogadtuk azt a követelményt, hogy semmiféle állítást sem fogadunk el látatlanul, hanem meg akarjuk okolni, miért is kell elfogadnunk, akkor előbb-utóbb szükségszerűen felmerül a kérdés: léteznek-e olyan állítások, melyek nem szorulnak további megalapozásra, melyek tehát önmaguk által valamiképpen végérvényesen megalapozottak.

Az persze nyilvánvaló, hogy az ismereteink igaz voltának végső alapjait megadni akár ilyen állítások nem lehetnek csak ténymegállapítások. Az egyszerű hivatkozás egy itt és most észlelt és éppen ezért kétségbevonhatatlannak mutató tényre (pl. arra, hogy most ezt a cikket írom, ill. olvasom), nem oldja meg végérvényesen az ismeret megalapozásának problémáját (noha fontos kiindulópontot szolgáltat hozzá), mivel az észlelt valósággal, illetve az észleléssel kapcsolatban mindig felmerül egyrészt a kérdés: honnan tudom, hogy észlelésemben nem csalódom-e? másrészt: mi a garanciám arra nézve, hogy észlelő megismerésem szükségszerűen olyan, amilyen? Ha tehát végérvényesen meg akarjuk alapozni megismerésünk megbízható voltát, akkor az egyedi észlelésen túlmenve el kell jutnunk szükségszerű és általános érvényű felismerésekhez, azaz olyan kijelentésekhez, melyek nem lehetnek mások, melyek tehát további bizonyításra nem szorulnak, melyek nyilvánvalóak, melyek önmagukat igazolják, melyeket ésszerűen nem lehet tagadni.

De rendelkezésünkre állnak-e ilyen felismerések, ilyen állítások?

— A mai elismert filozófiai iskolák szinte kivétel nélkül tagadják ezt, vagy legalábbis erősen megkérdőjelezzik ennek lehetőségét. Ismereteinknek a gyakorlati élethez szükséges megbízhatóságát általában nem vonják ugyan kétségbe, de ez a megbízhatóság, véleményük szerint, csak arra vonatkozik, amit tapasztalatilag újra és újra ellenőrizni lehet. A felfogás, hogy vannak általános érvényű, változhatatlan, szükségszerű felismerések és ezeknek megfelelő állítások, a legtöbb mai gondolkodó szemében naivságnak vagy nagyzási hóbortnak számít. Ebben a perspektívában persze már ennek számít a filozófia hagyományos igénye is, mely szerint illetékessége kiterjed a valóság egészére. Ezért a mai filozófusok közül sokan le is mondanak erről az igényről, és hogy a különböző tudományok művelői előtt igazolják létjogosultságukat, maguk is kizárólag részletkérdések tisztázására szorítkoznak. El kell ismerni, hogy ez a magatartás teljesen

következetes, ha elvileg lehetetlen ismereteink és cselekvésünk végső alapjait megbízható módon megadni.

Érdemes azonban tudatosítanunk a magunk számára ennek következményeit. Ha ugyanis elvileg ki van zárva, hogy a végső alapok kérdését tisztáznunk tudjuk, akkor tulajdonképpen semmire nézve sincs megalapozott bizonyosságunk. Ebben az esetben azonban még az is igen kérdéses, szó lehet-e megalapozott valószínűségről. Ez ugyanis csak akkor állhat fenn, ha maga a valószínűség nem csak valószínű, hanem bizonyos. A megalapozott bizonyosság elérhetetlensége ismeretelméletileg azt jelenti, hogy végeredményben minden tudásunk „a levegőben lóg”. A praktikus filozófia, az etika szempontjából ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy cselekvésünk normái ésszerűen nem alapozhatók meg.

Mindennek következménye egy szkeptikus vagy irracionális magatartás.

A végső megalapozás hagyományos érve: a retorzív argumentáció

Ha ki akarjuk kerülni az általános relativizmust, mely vagy szkepticizmushoz vagy irracionalizmushoz vezet, meg kell tudnunk mutatni, hogy vannak olyan általános érvényű állítások, melyek ugyan nem bizonyíthatók, de nem is szorulnak bizonyításra, mivel (egy a következőkben még pontosabban meghatározandó értelemben) önmagukat igazolják. Ezek az állítások nem bizonyíthatók a szó szoros értelmében, amennyiben bizonyításon a szigorú logikai levezetést értjük, mivel annyira alapvetőek, hogy nem lehet őket még alapvetőbb állításokból levezetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy igaz voltuk nem mutatható ki. Ez a megalapozás azonban nem állhat csupán abban, hogy kijelentjük: ezek minden értelmes ember számára beláthatók, ezek nyilvánvalóak, evidensek. Mert éppen arról van szó: ki kell tudnunk mutatni, hogy evidenciájuk megalapozott, hogy ésszerűen nem tagadhatók. — Azt, hogy e további bizonyításra nem szoruló állításokat nem lehet ésszerűen tagadni, azért kell kihangsúlyoznunk, mivel ésszerűtlenül minden tagadható. Így odaállhatok az emberek elé és kijelenthetem: Kérem, vegyék tudomásul, hogy nem létezem. A mondat kimondható, de sem hallgatóimat, sem magamat erről nem tudom meggyőzni.

Hogy az ismeret végső megalapozásának feladata megoldható, már Arisztotelész is tudta, amikor rámutatott a szigorú értelemben vett deduktív bizonyítás és az ún. cáfoló bizonyítás közötti különbségre. Ez utóbbi abban áll, hogy kimutatja: bizonyos állítások önmagukat cáfolják meg. Így például az, aki tagadja az ellentmondás elvét, vagy aki azt állítja, hogy ugyanaz a dolog ugyanabból a szempontból állítható és tagadható, az ennek az elvnek tagadása által egy meghatározott álláspontot foglal el és ezzel — ha akarja, ha nem — kizárja ennek ellenkezőjét, vagyis feltételezi az ellentmondás elvének érvényességét (vö. Metafizika IV, 4). — De már Plátón is ilyen módon cáfolta meg a befolyásos szofista filozófusnak, Prótagorasznak azt a tételét, mely szerint minden dolognak mértéke az ember. Ezzel az (önmagában még többféleképpen értelmezhető) állítással ugyanis azt akarta kifejezni Prótagorasz, hogy kinek-kinek az létezik, ami számára látszik, vagyis: egy állítás igazsága teljesen az illető szubjektív véleményétől függ. Ha azonban ez érvényes volna, akkor ebből következne, hogy a Prótagorasz által hirdetett alapigazság senki számára, még saját maga számára sem érvényes. Hiszen alapelve által szükségképpen elismeri, hogy véleménye hamis, amennyiben elismeri, hogy azoknak van igazuk, akik úgy vélik, hogy neki nincs igaza (vö. Theaitétosz 170—171). — Szent Agoston pedig azáltal mutatta ki, hogy az általános szkepszis, a mindenben kételkedés nem lehetséges, hogy felhívta a figyelmet arra, amit a kételkedőnek mindenképpen el kell fogadnia ahhoz, hogy egyáltalán kételkedhessen: „Ki kételkedne abban, hogy él, hogy emlékszik, hogy felfog valamit, hogy akar,

hogyan gondolkodik, hogyan ítél? Hiszen ha kételkedik, él; ha kételkedik, emlékszik arra, aminek alapján kételkedik; ha kételkedik, felfogja, hogyan kételkedik; ha kételkedik, meg akar bizonyosodni valamiről; ha kételkedik, gondolkodik; ha kételkedik, tudja, hogy valamit nem tud; ha kételkedik, úgy ítél, hogy nem szabad könnyelműen valamit elfogadnia. Mindaz tehát, aki akármiről is kételkedik, az említettekről nem kételkedhet, mivel, ha ezek nem léteznének, semmiről sem kételkedhetne” (De Trinitate X, 10, 14).

A néhány példán bemutatott és a filozófia történetének későbbi szakaszaiban is újra meg újra előforduló érvelési mód lényege, hogy rámutat arra: vannak bizonyos állítások, melyek tagadása vagy kétségbevonása szükségszerűen magában foglalja (implikálja) elfogadásukat, függetlenül attól, hogy az illető ezt elismeri-e vagy sem. Mivel ennek az érvelésnek válaszcélja van, azért feltételezi, hogy valaki azáltal, hogy valamit tagadott vagy kétségbe vont, illetve hogy tagadása vagy kétségbevonása által valamit állított, elkezdte a vitát. Ha nincs valódi vagy legalább feltételezett ellenfél, ez a cáfoló érvelés nem jöhet létre. Ez az érvelés továbbá nem alkalmazható minden vita esetében, hanem csak akkor, ha olyan állításról van szó, mely fogatosítása által a saját tartalmát érvényteleníti. Ezekben az esetekben tehát az állítás azáltal cáfolható, hogy kimutatjuk: az, aki valamit állított, az állítás végrehajtása által szükségszerűen kifejezésre juttatott olyasvalamit, ami ellentmond az állítás tartalmának, vagyis annak, amit az állítás állít.

Mivel ez az érvelési mód az ellenfél állítását ennek állításából kiindulva cáfolja meg, vagyis mivel azt fordítja ellene, amit ő maga mondott, ezért ezt az érvelést sokszor *retorzió*nak nevezik (a latin „retorquere”, visszafordítani igéből). Meg kell azonban jegyezni, hogy a logika a retorzív érvelés több fajtáját ismeri. Az egyik az ún. „ad hominem” érvelés, melyben a vitázó az ellenfél állításának téves voltát abból vezeti le, amit ez kifejezetten elfogadott. A mi esetünkben azonban a kiindulópont nem az, amit a vitapartner kifejezetten elismert, hanem az érvelés azt igyekszik kimutatni, hogy az ellenfélnek, még akkor is, ha ennek egyáltalán nincsen tudatában, állításának ellentétét eleve el kellett fogadnia ahhoz, hogy állítását mint komolyan vett állítást egyáltalán elő tudja adni. — Egyesek ezt az érvelést *transzcendentális érvelésként* tartják számon, mivel az ember értelmi tevékenysége lehetőségi feltételeinek elemzését Immanuel Kant óta a filozófiában általában így nevezik. Mások azonban inkább *transzcendentálpragmatikus érvelésről* beszélnek. A „pragmatikus” szó hozzáfűzésével arra hívják fel a figyelmet, hogy ennek az érvelésnek kiindulópontja nem az ellenfél állításának teoretikus tartalma, hanem az, ami az állításnak mint komolyan vett tevékenységnek létrejötté által letagadhatatlanul megnyilvánult a valós világban. Használatos még a *reflexív érvelés* kifejezés is, ami arra mutat rá, hogy ennek az érvelésnek lényege annak tudatosítása, hogy az ember bizonyos állítások állítása által kikerülhetetlenül ellentmond annak, amit állít.

A retorzív érvelés ellen felhozott ellenvetések

Mivel a filozófiában nemigen akad olyan tétel, melyet nem vontak volna kétségbe, azért nem meglepő, hogy vannak filozófusok, akik még ennek az érvelési módnak érvényességét is megkérdőjelezték. Példának vehetjük Hans Albertet, aki az ún. „kritikai racionalizmusnak” és ezen belül a „következetes fallibilizmusnak” egyik fő képviselője a Német Szövetségi Köztársaságban. Szerinte a retorzív érvelés azért nem lehet végső soron meggyőző, és azért nem vezethet el ismereteink végső megalapozásához, mivel az az alap gondolata, mely szerint ismereteink végső és kétségbe vonhatatlan alapja, amit minden érvelésnél szükségszerűen feltételezünk, maga is kétségbe vonható. Véleménye szerint már az is kétséges, van-e egyáltalán olyasvalami, amit nem tudunk nem feltételezni, és úgy véli, ha valaki állítása kapcsán valamit

feltételez, az csak esetleges tényként kezelendő. A megismeréssel kapcsolatos szükségszerűség kétségbe vonásában Albert oly messzire megy, hogy szerinté annak lehetősége sem zárható ki, hogy egy a miénktől egészen különböző kultúrkörben az ellentmondás elve érvénytelen legyen. De még ha elfogadnánk is azt, hogy kijelentéseinkkel kapcsolatban több mindent szükségszerűen feltételezünk, ebből szerinté még nem következik, hogy ezeket nem lehetne kétségbe vonni, mivel nézete szerinté soha nem zárható ki, hogy ez a szükségszerűség csupán megismerőképeségünk korlátoltságának következménye (H. Albert, *Die Wissenschaft und die Fehlbarkeit der Vernunft*, Tübingen, 1982, 70. 80).

Mások nem mennek ilyen messzire, de rámutatnak arra, hogy különleges képződmény az az önellentmondás, ami akkor áll elő, ha valaki olyasmit tagad kifejezetten, amit állításnak állítása által feltételeznie kell. Ezt egyébként a retorzív érvelés szószólói is elismerik, amennyiben azt az önellentmondást, amiről itt szó van, megkülönböztetik a formális logika értelmében vett önellentmondástól. Ez utóbbit az jellemzi, hogy ugyanazon állításnak két kifejezetten előadott eleme kizárja egymást. Így például ha valaki kijelenti: Itt és most havazik és nem nem havazik; vagy: Előfordulhatnak tarka tehenek, melyek nem tarkák. Annak az ellentmondásnak azonban, melyet a retorzió felfed, más a jellege. A kijelentések: Semmi sem létezik, vagy: Egyáltalában nincsen igaz állítás; nem tartalmaznak ellentmondást a formális logika értelmében. Ezekben az esetekben az ellentmondás nem a kifejezetten megfogalmazott állításban rejlik, hanem az állítás állítása (fogantatása) által jön létre. Hiszen legalábbis az állítás maga nem semmi, és minden komolyan vett állítás igaznak kell hogy tartsa magát. Magyarázatképpen azt szokták előadni, hogy az, ami egymásnak ellentmond, az egyrészt az állítás tartalma, másrészt az, amit az ember az állítás állítása által (ahhoz, hogy az állítás mint állítás egyáltalán létre tudjon jönni) szükségszerűen feltételez. Ez a magyarázat nem téves ugyan, mégsem problémamentes. Feltehető ugyanis a kérdés — és a retorzív érvelés bírálóinak ennek nagy jelentőséget tulajdonítanak —, miként jöhet létre egy ellentmondás két szemantikailag (azaz jelentéstanilag) egészen különböző valóság között. Mert az, amit az állítás kifejezetten mond, és az, amit annak, aki valamit állít, szükségszerűen — de anélkül, hogy ezt kifejezetten mondaná — feltételeznie kell ahhoz, hogy állítása mint állítás egyáltalán létrejöhessen, szemantikailag tényleg más síkon helyezkedik el. Ezért hangsúlyozzák egyesek, hogy az állítás szükséges, de ki nem mondott feltételeit először meg kell fogalmazni, mert csak így állapítható meg, hogy ezzel ellentmondanak az állítás tartalmának. Az állítás létrejötte, ki nem mondott feltételeinek áttétele a beszéd síkjára azonban vitathatatlanul hibalehetőséget jelent. A retorzív érvelés egyes kritikusi erre a hibalehetőségre hivatkozva vonják kétségbe, hogy ezzel az érveléssel ismereteink végső és kétségbevonhatatlan alapja megadható. Ez szerintük legalábbis mindaddig bizonytalan marad, amíg állításaink szükséges előfeltételeinek kérdését egy átfogó elmélet keretében nem tisztáztuk. Ha azonban ez igaz, akkor az emberi ismeret végső alapjainak tisztázása egy bonyolult elmélet igaz voltának függvénye, és ezzel a megokolással állandóan kétségbevonható.

Minden állítás többet közöl, mint amit kifejezetten mond

Válaszként az ellenvetésekre mindenekelőtt tisztáznunk kell, pontosan mi az, amit az ember állításai, kijelentései által másokkal közöl. Az ugyanis magától értetődő, és nem szorul bizonyításra, hogy a nyelv a kommunikációnak, a személyek közti kapcsolat megteremtésének eszköze. A beszéd által megértetjük magunkat másokkal, és reagálunk arra, amit mások mondanak vagy tesznek. A nyelv nemcsak a tárgyilagos közlés eszköze, hanem többféle rendeltetése van; kifejezhet kérést, ígéretet, elutasítást és hasonlókat. Csak a tudomány nyelvére jellemző az egyértelmű közlési szándék. Az állítás tartalma az, amit az állítás kifejezetten közöl.

Ezt előadva cseréljük ki egymással a világ dolgaira vonatkozó megítélésainkat, ismereteinket, mint például: A nap süt; Kovács János megbízható ember; A víz hidrogénből és oxigénből áll. Mivel a tudományos ismeretközlésben az állítás tartalma áll az érdeklődés középpontjában, és mivel ennek az ismeretközlésnek lényegéhez tartozik, hogy elvonatkoztat az ismeretét kifejező személy történetesen adott állapotától és egyedi tulajdonságaitól (egy tudományos megállapítás érvényessége független attól, hogy az illető kutató férfi-e vagy nő, hogy a fiatalabb vagy idősebb korosztályhoz tartozik-e, hogy lelkesedik-e a labdarúgásért vagy sem), azért érthető, hogy az általánosan elterjedt vélemény szerint egy állítás, azon kívül, amit kifejezetten mond, semmi mást nem közöl. Ez a vélemény azonban téves.

Állításaink közlési teljesítménye nem szűkíthető le az állítás kifejezetten megfogalmazott tartalmára. Ez nyilvánvalóvá válik, ha az állítást a maga létrejöttében vizsgáljuk. Minden szóban elhangzó állítás (és ez áll az írásbeli közlésre is) egy egyedi ember egyedi tette, aminek révén a beszélő (vagy író) személy, túlmenve azon, amit állításában kifejezetten előad, hallgatóinak (vagy olvasóinak) akaratlanul is sok mindent alárul önmagáról. Ha most csak az élőbeszéd által történő közlést vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy abban, amit az állítást kimondó személy állításának állítása által önmagáról elárul, sok esetleges elem található, azaz olyasmi, ami az állítás tartalmi azonosságát feltételezve másként is lehetne. Az ilyen, az állítás kimondása által közölt esetleges tulajdonságok közé tartozik, például az illető neme, nyelvtudása, műveltségi foka, esetleg kedélyállapota és hasonlók. Minket azonban most főként az a szempont érdekel, hogy mindenki, aki valamit állít, ezáltal több mindent közöl önmagáról, ami nem esetleges, hanem szükségszerű, azaz az adott állítás esetében nem is lehetne másként. A nyelvnek azt az állítás kifejezett tartalmán túlmenő és egyben szükségszerű közlési teljesítményét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: Mindenki, aki valamit állít, akármilyen legyen is állításának tartalma, állításának állítása által szükségszerűen közli velünk, hogy az ő esetében tényleg megvalósultak mindazok a feltételek, melyek szükségesek ahhoz, hogy állítása mint állítás egyáltalán létrejöhessen.

A kérdés most csak az: Mi az, amire minden állítás mint történés félreérthetetlenül utal? Vagy másképpen megfogalmazva: Mik az állítás létrejöttének az állítás megtörténte által megnyilvánuló lehetőségi feltételei? — A válasznak nem kell megadnia az állítás lehetőségi feltételeinek kimerítő listáját, elegendő, ha meg tudja jelölni legalább általánosságban mindazt, ami nélkül az állítás, mint olyan, nem jöhetne létre. Ez pedig aránylag könnyen megadható. Csak figyelembe kell vennünk, hogy minden állítás egyrészt egy meghatározott jellegű valóságos esemény a világon belül, másrészt pedig egy, az igazság igényével fellépő emberi tett. Ahhoz, hogy egy állítás meghatározott valóságos történésként létrejöhessen, szükség van arra, hogy létrejöttének szükséges feltételei adva legyenek. Ahhoz viszont, hogy egy állítás, mint az igazság igényével fellépő emberi tett létrejöhessen, kell hogy megvalósuljanak azok a feltételek, melyek, ha nem tesszik is az állítást szükségszerűen igazzá, de elengedhetetlenek ahhoz, hogy az legalábbis igaz lehessen.

Ami az állítás létrejöttének szükséges feltételeit illeti, meg kell különböztetnünk azokat a feltételeket, melyek nélkül az állítás mint emberi tevékenység egyáltalán nem jöhetett volna létre, és azokat, melyek annyiban szükségesek, amennyiben az állításnak megvan a maga egyedi tartalma. Az előbbi feltételekhez tartozik, hogy a valamit állító személy létezik, öntudatánál van, beszélni tud, valamit közlésre méltónak tart, és hasonlók. A feltételek utóbbi csoportjához tartozik, hogy egy meghatározott nyelvet beszél, egy bizonyos kérdésre nézve legalábbis úgy véli, hogy ismeretekkel rendelkezik stb.

Azok a feltételek, melyektől egy állítás igazságának lehetősége függ, más jellegűek mint azok, melyek ahhoz szükségesek, hogy egy állítás mint történés bekövetkezhesen. Rájuk az jellemző, hogy — noha különbözőképpen írhatók le — szigorúan véve nem különböztethetők meg egymástól, hanem átjárják egymást. Azt a végeredményt

ben egységes valóságot, mely itt megmutatkozik, a filozófia történetében görögül a „nűsz”, latinul az „intellectus”, németül a „Vernunft”, magyarul az „ész” szóval jelölték meg. Erre a valóságra utal az, hogy minden állítás az igazság igényével lép fel, vagyis az állítás tartalmával együtt szükségszerűen a maga igaz voltát is állítja. Ha ezt nem teszi, nem nevezhető állításnak. Még csak hazugságnak sem nevezhető, mert ez olyan állítás, melyben megvan a megtévesztés szándéka. A hazugságnak is tehát csak akkor van értelme, ha az igazság igényével adták elő. Egy mondat, mely állításnak látszik, de melyet az ember, aki ezt kimondja, nem állítja igazságként, csak buta tréfa vagy szavak értelmetlen csoportosítása lehet. Abból, hogy minden állítás szükségszerűen egyszersmind a maga igaz voltát is állítja, nem következik ugyan, hogy minden minden állításunk ténylegesen igaz is. Az azonban következik belőle, hogy minden embernek képesnek kell lennie arra, hogy igaz ismeretekhez jutva igaz állításokat tegyen. Ha ugyanis erre elvileg képtelen lenne, akkor olyan emberi ténykedések, mint amilyenek az állítások, nem fordulhatnának elő. — Annak, hogy egy állítás igaz lehessen, egy további feltétele az, hogy belátás alapján jöjjön létre. A belátás pedig mindig személyes, szabad döntés eredménye, vagyis az állítás nem lehet olyan folyamatok eredménye, melyek egyértelműen determinált természeti szükségszerűséggel zajlanak le. Az állítás mint olyan feltételezi tehát a személyes szabadságot.

Az ésszerűen nem tagadható állítások struktúrája

A mondottak alapján megállapíthatjuk, hogy mindenki, aki valamit állít, állítása által nemcsak annak kifejezett tartalmát, hanem azt is tudatja velünk, hogy mindazok a feltételek adottak, amelyeknek meg kell lenniük, hogy az állítás, mint olyan, létrejöhesse. Mivel az állítás megvalósulásának szükséges feltételei az állítás állítása által kifejezésre jutnak, azért ezek és az állítás szóban kifejezésre jutó tartalma között nem áll fent olyan szemantikai különbség, amely megakadályozná, hogy egymásnak közvetlenül ellentmondhassanak. Ez a tény teszi végeredményben érthetővé, hogy miben is áll az állítás fogatosítása által (skolasztikus terminológiában „in actu exercito”) létrejövő önellentmondás. Ha az állítás tartalma olyasmiről tagad, amit az állítás létrejötte által szükségszerűen közöl velünk, akkor az állítás szavai által kifejezett és az állítás állítása által kifejezett közlés ellentmond egymásnak.

Ebből válik azután érthetővé, miért léteznek olyan állítások, melyeket ésszerűen nem lehet tagadni. Mihelyt ugyanis valaki kifejezetten tagad olyasmiről, aminek ténylegességét a tagadás fogatosítása által szükségszerűen tudunkra adja, a tagadás aktusa érvényteleníti a tagadás tartalmát. Ilyenkor fel sem merül az a kérdés — amit a retorzív érveléssel szemben bizalmatlanok még megfontolandónak tartanak —, hogy ilyen esetben vajon melyik közlésnek kell hitelt adnunk: Annak higgyünk-e, amit az állítás (illetve tagadás) kifejezetten mond, vagy pedig annak, amit az állítás (illetve tagadás) a maga létrejötte által szükségszerűen tudunkra ad. Választásra ilyenkor azért nincsen szükség, mivel ilyenkor pusztán kijelentések állnak azzal szemben, amit az állítás a megtörténte által közöl. Senki sem fogja hosszan fontolgatni, vajon az állítás tartalmának higgyen-e, vagy pedig annak, amit az állítás mint történet ad tudunkra, ha valaki elének áll és kijelenti: Kérem, vegyék tudomásul, hogy nem létezem; vagy ha azt mondja: Nincsen igaz állítás.

A retorzív érvelés megértéséhez még figyelembe kell venni azt, hogy minden állításban van egy magára az állításra, és ezen keresztül a valamit állító személyre utaló mozzanat. Az állításnak ezt az önmagára vonatkozó mozzanatát általában el szokták hanyagolni, mivel a figyelem főképpen az állítás tartalmára irányul. Ezáltal azonban könnyen elfelejtjük, hogy minden állítás egy embernek a tevékenysége, aki állítása által annak tartalmán túlmenően szükségszerűen több mindent közöl önmagáról, azaz

arról, aminek az ő esetében fenn kell állnia. Ennek a mozzanatnak elhanyagolása mindaddig nem jelent problémát, amíg annak, amit az állítás kifejezetten állít és annak, amit az állítás a maga megtörténte által tudomásunkra hoz, egymáshoz semmi köze sincsen. Amíg ugyanis az állítás kifejezett tartalma nem érinti az állítás létrejöttének szükséges feltételeit, addig tényleg elhanyagolható, hogy minden állítás a maga létrejötté által közli velünk, hogy ezek a feltételek ténylegesen megvalósultak. Míhelyt azonban valaki kifejezetten tagad valamit abból, aminek adott voltát tagadásának aktusa által, ha akarja, ha nem, szükségszerűen tudunkra adja, akkor ez a kijelentés „in actu exercito” ellentmond önmagának, és mint ilyen téves illetve értelmetlen.

A végső bizonyosságunk természete

A retorzív érvelés megmutatja, hogy vannak állítások, melyek eleve megalapozottaknak számítanak, mivel tagadásuk nem hajtható végre „performatív” (azaz a tagadás aktusa által létrejövő) önellentmondás nélkül.

Ebből azután az következik, hogy bizonyosságunk eredeti és kétségbevonhatatlan alapjai nem abban keresendők, amit elméleti megfontolásaink eredményeként világosan belátunk, hanem abban, amit minden elméleti megfontolást megelőzve mint a világban élő, magukról gondoskodni kényszerülő, ezáltal értelmüket használó és felelősséget vállaló, egymással személyes kapcsolatba lépő lények természetesen igaz és biztos meglátásként igénybe veszünk. Ismereteink végső alapjait tehát azáltal fedhetjük fel, hogy tudatosítjuk a magunk számára, mi is az, amit a tudatos, azaz értelmet feltételező élettevékenységeink kapcsán a szóban forgó dolog természetéből kifolyólag mintegy magától értetődően igénybe veszünk. A pusztán elméleti megfontolások valahol mindig kétségbe vonhatók. Ez a lehetőség azonban megszűnik, amikor cselekednünk kell, mégpedig úgy, hogy értelmünket használjuk. Ami értelmünk használatával kapcsolatban szükségszerű, az ésszerűen nem tagadható.

Ez az a pont, ahol még egyszer felmerülhet a legradikálisabb szkeptikus kérdés: következik-e abból, hogy bizonyos állítások nem tagadhatók ésszerűen, ezeknek az állításoknak igaz volta? A válasz erre az, hogy ezt az összefüggést a szó szoros értelmében nem lehet bizonyítani. Itt egy alapvető opcióról, választásról van szó. El kell ismerünk, el kell fogadnunk, hogy a valóság maga alapvetően ésszerű. Aki ezt nem fogadja el, az mindig mondhatja, hogy a valóság, a „természet” csak játszik velünk. Elméleti állításként ezt nem lehet kizárni. De, aki ezt állítja, életének gyakorlatában rendszerint úgy viselkedik, mint aki meg van győződve arról, hogy a valóságban ésszerűség uralkodik. És ha ráadásul még ismeretek megszerzésére is törekszik, sőt ezen túlmenően még érvel is, akkor elfogadta a valóság alapvetően ésszerű voltát, akkor tevékenysége által ellentmondott annak, amit elméleti igazságként állított.

Találkozásaink a Szentírással

SULYOK ELEMÉR

„Hűséges az Isten”

Átutazóban vagyok Pannonhalma és Budapest között. Az éjszakát anyám lakásán töltöm. Ágyammal szemben apám fényképe a falon.

Apámról alig vannak személyes emlékeim. Iskolai tanulmányaim révén viszont annál több ismeretem van Ábrahámról, Izsákról, Jákobról és Józsefről. Az esti félhomályban apám fényképén a vonások összemosódnak, s az „ósatyák” arcélei rajzolódnak elém. Netán „atya” helyett „ósatyák”-at kaptam volna?

A patriarchák emlékezetembe rögzült vonásait Mézes Ernő hitoktatómnak köszönhetem. De még inkább Szabados Róbertnek, Győr-gyárváros lelkészének, aki 1951-től 1955-ig tanított hittanra, jobban mondva bibliaismeretre, melynek szemléltető képei (művészi metszetei!) ma is elevenen élnek bennem.

Az általános iskola után a győri Bencés Gimnáziumba kerülhettem. Tanárim jóvoltából a zsidó-kereszténységen és a görög-római kultúrán nyugvó európai műveltségnek olyan horizontja nyílt meg előttem, amely az akkori Magyarországon gombostűfeynyire zsugorodott. Mert ki hallott akkori gimnazistaként a néhány egyházi iskolán kívül Ó- és Újszövetségről, Szent Ágostonról, Dantéról, Pascalról, Mauriacról? Alig valaki, vagy csak az, akinek osztályrészülr juthatott a Vigilia Mihelics Vid szerkesztette „Eszmék és tények” hasábjait böngészgetni.

1956 tavaszán Dr. Galamos Irén hittanárom amolyan bibliai vetélkedőt rendezett Szent Márk evangéliumából. Lelkes elsőként részt vettem benne. Amikor rám került a sor, elkezdtem: „A Jézus Krisztus, az Isten Fia evangéliumának kezdete...” Mire az elszavalt szöveg végére értem, nem kis derűtséget keltettek „XVI. századi szavaim”. A „dicséretes” szereplés után tanárom megkérdezte, miféle Bibliából készültem. Abból, amit otthon szoktunk olvasni — válaszoltam. Aztán a II. Vatikáni zsinatot megelőzve ökumenikus szellemben elmagyarázta, hogy a Bibliának nemcsak protestáns, hanem katolikus fordítása is van, és nekünk katolikusoknak az utóbbit szintén illendő ismerni.

Talán éppen ezért a jutalmazottak között az akkortájt megjelent „Békés—Dalos”-t kaptam — fedőlapján a négy evangélista ezekieli szimbolumával. Ma is féltve őrzöm e könyvet. Olyannyira, hogy még mindig használom, idézem. Ez a Biblia útítársammá szegődött, „mindennapi kenyérem”-mé vált. Harmincöt év után sem tudok tőle megválni, habár ma már kiváló fordításokat tehetek melléje.

A „Békés—Dalos”, melynek lapjai első diákkori „kommentár”-jaimat is tartalmazák, számomra oly értékké vált, mint az ugyancsak akkoriban kezembe került latin—magyar szótárom. Az utóbbit szintén ereklüként őrzöm, mert lapjainak foltjai úgy emlékeztetnek a nyárvégi lekvárbefőzésekre és a téli esték olajba sültött kenyérszeleteire, mint egy-egy aláhúzott szentírási szó egykori hitbeli felismeréseimre.

Ezt a Bibliát vittem magammal Pannonhalmára. Majd biblikus tanulmányaim során egyre szaporodtak benne az aláhúzott szavak, kifejezések; egyike-másika zárójelbe került, és a lapszálon sokasodni kezdtek az eredeti szöveghez hűbb fordítási vázlatok. Tanárom, Dr. Dezsényi Lóránt előadásai nyomán aztán az Ószövetségnek egy egészen új meg-

közelítésével ismerkedhettem meg. Így Ábrahám, Izsák, Jákob és József története megtalálta ma is vallható helyét életemben, hitemben, tanításomban.

Gyermekkorom bibliai mesevilágából indulva a szó szerinti olvasaton keresztül az Ó-, majd az Újszövetség irodalmi — történeti magyarázataig sok értelmezési utat járhattam végig. A változó megközelítések közben végül mégiscsak felfedeztem valami állandóságot. Azt, amit örök fogadalmam napján aláhúzhattam a „Békés—Dalos”-ban: „Hűséges az Isten” (1Kor 1,9). Valódi felfedezés volt ez számomra, mert tanulmányaim „szántóföldjén” kincsrre leltem, „tengerpartján” igazgyöngyre. De hadd valljak erről, immár diákjaimmal is közösen vállalható, példázatos módon.

Folyóparton üldögélünk. Nézzük a folyó változékony, tovatűnő felszínét. Hallgatjuk egyhangú zubogását. Érzékszerveink lassan elcsendesednek; megnyugszunk. Aztán tovább folytatjuk utunkat, s az első duzzasztónál láthatóvá válik az alázuduló víz tömege, és hallhatóvá félelmetes ereje. Megrémülve nézzük és halljuk, amit a szelídnek hitt és csöndesnek vélt folyó élénk libbent titkából.

A víz tömegének medret és irányt a távoli torkolatvidék vonzása ad, amely már bent munkálkodik a sodrásban. De mi ad értelmet és erőt az illékony változékonyságnak? Izajás jut eszembe:

*„Túláradó haragomban egy pillanatra
elrejtettem előled arcomat,
de örök hűséggel irgalmazok neked
— mondja megváltó Urad.
Mert úgy teszsz, mint Noé idejében:
Ahogyan megesküdtem, hogy nem árasztja el
Noé özönvize többé a földet,
úgy esküszöm meg most, hogy nem haragszom rád,
és nem dorgállak meg többé.
Mert a hegyek megszűnhetnek,
és a halmok megínoghatnak,
de hozzád való hűségem nem szűnik meg,
és békét adó szövetségem nem inog meg
— mondja könyörülő Urad.” (54, 8—10)*

Tapasztalhattam, megkörményezhetnek bennünket a bizonytalan jövőnktől, a lehetséges csődjeinktől való félelmek. Saját hűtlenségünk nyomasztó terhe alatt már-már készek volnánk bevallani: megérdemeljük Isten túláradó haragját, előlünk elrejtett arcát. És ki gondolná, hogy amikor a legjobban érezzük tehetetlenségünket, s a leginkább szenvedünk emberi gyöngeségeink miatt, akkor éppen Ő közeledik felénk. De nem Noé özönvizével, hanem „lábujjhegyen”, s így szól hozzánk: „örök hűséggel irgalmazok neked... nem dorgállak meg többé... hozzád való hűségem nem szűnik meg.”

De Isten hűsége nem „vízre rajzol és hulló porba ír” (Francis Bacon), hanem mélyen bele van ágyazva az üdvösség történetébe. „Miután régen sokszor és sokféleképpen szolt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szolt hozzánk...” — idézzük gyakran a Zsidókhoz írt levél 1. versét. Röviden úgy is mondhatnám: Isten hűsége kiállta a történelem próbáját. Mert hűtlenségünk következetességére mindig a hűség következetlenségével válaszolt. S az utolsó szó jogán egyszülött Fiában szolt „örök hűség”-ről, és Fia nagypénteki keresztségével állított örök emléket „békét adó szövetség”-nek

Ha életemben fölfedezem Isten hűségének jeleit, akkor már nem kell fogadkoznom. Mert megtapasztalt hűsége arra fog indítani, hogy a hűségre hűséggel válaszoljak. Persze nem a márványba vésett szavak betűhív azonosságával, hanem a fába vésett

monogramok életes növekedésével. Hiszen többet ér a fa egyre mélyülő és táguló vésetének változása, mint a kőbe faragott szavak mértani változatlansága.

A folyó medre összeszűkül, de sodra felgyorsul, s elérkezik utolsó eséséhez. Rövid időre megállok még, és eltűnődöm. A víz tömegének medret és irányt a távoli torkolatvidék vonzása ad, amely már bent tevékenykedik a sodrásban. De mi ad értelmet, erőt mulandó életemnek? Mi nyújt állandóságot változó életemnek? Izajás nyomán merem mondani: az életemet magához vonzó hűséges Isten, aki már bent munkálkodik legbensőbb igazságkeresésemben és szeretetigényemben.

Félszeg csöndbe húzódok, de nincs okom szorongásra és szívszorulásra, mert Isten megszólal: az évek elmúlhatnak, „a hegyek megszűnhetnek, és a halmok (köztük a pannonhalmi is) meginoghatnak, de hozzád való hűségem nem szűnik meg.”

Az esti szürkületben apám fényképét nézem. Egy fényképet, mely egykoron pillanatfelvétel volt. Arca mögött Ábrahám, Izsák, Jákob és József vonásait vélem felismerni. Az „atyák” egymásra rajzolódó változó képei mögött bibliaolvasásom változékonyságában, hűséges-hűtlen életemben a változatlant, amit Szent Pál így mond az első Korintusi levélben: „Hűséges az Isten” (1,9) Egyre inkább hiszem: a Biblia legnagyobb, legszabadabb örömhíre, hogy nem én vagyok hűséges Istenhez, hanem O hűséges hozzám. Olyan örömhír ez, mely nélkül alig tudnék élni.

Ritoók Zsigmond levele

Kedves Laci!

Egyheti vívódás és erőlködés után kénytelen vagyok visszalépni. Amit én a Te kérdéseidre felelnék, az tulajdonképpen összefoglalható a 119. zsoltárnak ezekben a szavaiban: „Lábam előtt nincsen a Te igéd, ösvényem világossága.” Ezt próbáltam meg kifejtetni, elmagyarázni, hogy persze a Biblia ismeretanyag is, irodalom is, de mindenkifelett a Szent Lélek által Isten beszéde, élethelyzetekben személyes üzenet, de mindig csak valami olyan keserves, didaktikus laposság jött ki, annyira távol attól, ami bennem él, amit a Biblia jelent, annyira messze attól a vallomástól, hogy „a te beszéded oly igen jó nekem”, hogy „ne vednek számban jó íze van”, hogy le kellett tennem a tollat, s be kellett látnom: nem megy. Magamtól nem megy. Ne haragudjál, kérlek, tudom ez bizonyára zavart okoz a szerkesztésben, de hidd el, egy kényszeredett vallomás sokkal rosszabb volna. Mikor Dávid templomot akart építeni, Nátán rögtön helyeselt, mert istenes dolognak tartotta, azután kiderült, hogy Isten másképp gondolta. Valahogy így vagyok én is. És ahogy Salamon megépítette a templomot, Te is bizonyára megtalálod azt a Salamont, aki most tud vallomást tenni. Köszönöm, hogy gondoltál rám, és bocsássad meg, hogy most vissza kell lépnem.

1990. febr. 15.

Szeretettel üdvözlő
Ritoók Zsigmond

A Vigilia beszélgetése

Vásárhelyi Miklóssal

(1990. április 7.) Kedves Miklós, az utóbbi időben, amióta kiléptél az ismeretlenség homályából a nagyobb közönség számára, megjelent rólad jó pár írás: a legteljesebben a Tóbiás Aron által készített emlékkönyvből ismerhettünk meg. Éppen ezért, a Vigilia olvasóinak olyan képet szeretnék rólad rajzolni, amely kiegészíti, illetve más szempontból rajzolja meg az alakodat. Az kiderült az Argentierivel készült interjúdból is, hogy 1917-ben születél Fiumében, hogy ott éltél gyermekkorodban egy pár évig. Először azt kérdezném, hogy milyen volt a magyarság helyzete Fiumében a legkritikusabb időben, nem sokkal a Monarchia felbomlása előtt: hogy érzékelték ezt szüleid, mint ennek a Magyarországhoz tartozó corpus separatumnak, a Horvátország veszedelmes közelségében élő és olasz irredenta törekvés által fenyegetett, nagyrészt olasz lakosságú városnak a lakói?

— Azt szokták általában mondani, hogy az ember életét az első tíz esztendő meghatározza. Most, túl a hetvenen, érdekes módon egyre inkább érzem, hogy az az első tíz év, amit Fiumében töltöttem, nemcsak maradandó, hanem tulajdonképpen a legfontosabb. Hozzá tartozik persze az is, hogy egész különleges pillanatban születtem, 1917-ben, amikor a szüeim még bíztak abban, hogy a Monarchia, mi, győzni fogunk. Kisgyerek vagyok még, amikor át kell élnem az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását, Fiume magyar városnak a felszámolását. A magyar rendszert követi az egyre ingatagabb és törekenyebb olasz liberális rendszer, majd a már a fasizmust előrejelző D'Annunzio-féle erőszakos vállalkozás.

— Emlékszel rá?

— Emlékszem, 1920-ban volt. Azért emlékszem rá olyan pontosan, mert hát hogy ne emlékezne egy gyerek arra, mikor állandóan katonazene szól, a Commandante ünneplésére — úgy hívták ezt a furcsa, kalandos vezetőt. A mai embert talán nem nagyon érdekelné. Ami különleges ízt ad neki, az a teatralitása. Tulajdonképpen egy nagy show-t rendezett ott Fiumében. Állandóan katonazene, állandó cukorka- és ajándékosztogatás a gyerekeknek. Ez a felszín, persze közben folyik azért a terror és a brutalizálása azoknak, akik vele szemben állnak. És ugyanakkor ez az egész különös póz, hogy — az olasz kormány akaratával szemben is formailag — ő nem nyugszik bele a párizsi békeszerződésnek az ajánlásaiba, hanem elfoglalja Fiumét, hogy az olasz város legyen. Az olasz kormány ezt jegyzékeiben is ellenzi, de a valóságban ezt a furcsa figurát használja fel arra, hogy a saját törekvéseinek az előfutára legyen, azért, hogy a végén megszegyenítse és elkergetse.

Akár akartam, akár nem, gyerekkoromban már a beszélgetésekből, tanúja voltam annak, hogy a ráció a történelmi fordulatokban tulajdonképpen milyen csekély szerepet játszik. És hogy az irracionális mennyire döntő. Fiumének minden érdeke ahhoz fűződött volna, hogy szabad város legyen. Ha szabad város, akkor az azt jelenti, hogy ugyan már nem része Magyarországnak, ez Horvátország leválása miatt lehetetlenné válik, de tulajdonképpen megmarad a mögöttes területe mint kikötőnek. Tehát a józan ész azt diktálta volna, hogy Fiume szabad város maradjon, mert ez a városnak a jólétét, felvirágzását biz-

tosította volna. Tulajdonképpen annak a folyamatnak a folytatódását, amely a 19. század végén lejártszódott, mert Fiume, ahogy ma is áll még, különös módon magyar város, hiszen minden, amit ott látsz, ami ott épült, az utcák, a terek, akkor alakult ki, akárcsak Pest mai képe. Fiume olasz lett, de mint kikötő Olaszország számára abszolúte nem volt érdekes. Még Trieszt is elsatnyult, pedig lényegesen nagyobb város és kikötő volt, nekik kikötőnek már korábban ott volt Bari délebbre, Velence mellett óriási nagy kereskedelmi központ, Ancona, és a többi. Ezeknek a kikötőknek nemcsak a fejlesztésére, hanem még a szinten tartására sem került sor. Így lett Fiuméből olasz város. Fasiszta város tulajdonképpen a lakosság akaratán kívül lett azáltal, hogy Olaszország fasiszta lett. Jellemző a városra, hogy oda Mussolini soha el nem jött, egyrészt a nemzetiségi összetétel miatt, mivel az ott lakó magyarok és különösen a szlávok nem bírták az olasz nacionalizmust, mert nekik megvolt a sajátjuk. Másrészt az olaszoknak is csak egy töredéke rokonszenvezett a fasizmussal. Amíg a fasizmus erőszakkal felül nem kerekedett, a város abszolúte liberális, felvilágosodott vezetés alatt állott. Ezzel az eszeveszettel, irredenta sovinizmussal — akár akartam, akár nem — gyermekkoromban szembekerültem, és bár én a kérdésnek a filozófiai sőt politikai tartalmát egyáltalában nem ismertem, de a jeleivel állandóan találkoztam.

— *A családban tárgyaltak erről, s te ezt fél füllel hallhattad? Volt-e a maradék magyarok között valamifajta kapcsolat, összejárás, védekezés? Mit tapasztaltál mint gyerek az utcán és az iskolában?*

— Ez nagyon furcsa, és majdnem azt mondhatnám, hogy drámai szituáció volt számomra. A magyarok száma egyre fogyatkozott. Hiszen a magyarok betelepültek voltak, a tisztviselők főleg. Édesapám banktisztviselő volt. Az ismerősök is mind vagy a biztosítótársaságoknak, vagy a postának, vasútnak voltak az alkalmazottjai, két választás állt előttük: a fasizmus ebben a tekintetben rendkívül szigorú és következetes volt — értelmiségi pályán megmaradni anélkül, hogy valaki a fasiszta pártnak ne legyen a tagja és ne legyen olasz állampolgár, gyakorlatilag és ténylegesen lehetetlen volt. Tehát a magyarok az előtt a választás előtt álltak, vagy elfogadják ezt a két felkínált lehetőséget, az alternatíva csak a hazatelepülés volt. Apám a magyar kaszinónak volt az elnöke, — tehát ezzel egy kicsit válaszolok is a kérdésedre, a középosztály tagjai között volt ilyen összefogás, volt az úri kaszinó, voltak egyesületek is, amelyekben a tartalom nem volt nagyon eleven, a lényeg az volt, hogy voltak helyiségek, ahol a magyarok összejöttek. Személy szerint az én helyzetem rendkívül különös volt. A szüleim magyarul beszéltek és olaszul, az olaszok által annyira kigúnyolt magyaros akcentussal. Nálam fordított volt a helyzet, én tulajdonképpen magyarul csak azért tudtam, mert magyar beszédet hallottam, de már írni-olvasni csak olaszul tudtam, mert az olaszok később joggal panaszkodtak arra, hogy a szlávok milyen sovinizták, türelmetlenek, nacionalisták, elfogultak, de azért a teljesség kedvéért meg kell mondanom, hogy Fiumében — ahol volt magyar lakosság, de különösen nagy volt a szláv lakosság — bizony csak olasz iskola volt.

— *A meglevő magyar iskolát ezek szerint rögtön bezárták.*

— Igen, átalakították olasz iskolává. Én első elemitől kezdve olasz iskolába jártam, olaszul tanultam meg írni és olvasni. Ez lett volna talán a kisebbik dolog, de végül is, ugyanúgy, mint Magyarországon mindenütt, ahol az irredentizmus kérdése felvetődött, és különösen a frontvárosokban, a határterületeken, kezdettől fogva rettenetesen erős volt az iskolában a nacionalizmus. Ez az olasz elemi iskolában úgy festett, hogy első elemitől kezdve csak arról hallottam, hogy az olasz hadsereg milyen hősies, milyen dicsőséges volt, hogy nyert csatát után, és hogy nyerte meg a háborút. A Piave-legendáról szóló dalt, és a többi ilyen hadi dalt tanultuk az iskolában, és mint megszentelt kegyhelyekre vittek bennünket az Isonzóhoz és a Piavéhez, ahol mindenütt magyarázták az olasz hadsereg dicsó tetteit.

— Mit éreztél ekkor? Gondolom, megvoltak már akkor is azok a magyar katonate-metők, melyeket a Gulyás fiúvek filmje bemutatott? Tehát az olaszok legalább is a hol-tak iránti kegyeletet megtartották. Jártál valamelyikben is?

— Valószínűleg megvoltak, én furcsa módon ezeket a temetőket csak 10—15 évvel ezelőtt láttam először. Nálam ez nagyon nagy zavart okozott, mert mikor elvittek az iskolai kirándulásokra, megfelelő kísérő szöveget hallottam, aztán hazamentem és el-mondtam azt a verziót, amit egyébként az általam nagyon tisztelt és tényleg kedvelt tanítóktól is hallottam, a szüleim pont az ellenkezőjét mondták. Ez egy gyerek számá-ra teljesen lehetetlen szituáció volt. A szüleim tekintélyek voltak, szerettem, tiszteltem, kedveltem őket, dehát a tanítót is, ő sem volt akárci. Ez a legsúlyosabb dilemmákat okozta állandóan bennem.

— Örök fiatalságod egyik titkára jöttél most rá, mert abban a nevelésben részesültél, de egész más színhelyen, mint mondjuk én, aki az iskolában hallottam a szovjet felsza-badító hősök tetteit, és Rákosi és Sztálin elvtárs dicsőségét, otthon viszont hallottam, és láttam az ellenkezőjét, ez bizony sokáig konfliktust okozott. Segítségemre jött az ÁVH, mert elvitte az apámat, és a dolog így megoldódott, egyértelművé vált.

— Nálam tulajdonképpen, ha teljesen őszinte akarok lenni, egyértelmű a dolog csak akkor lett, amikor Magyarországra kerültünk. Apám nem fogadta el a felajánlott opciót, ellentétben majdnem minden rokonunkkal és ismerősünkkel, akik azóta nem élnek, de gyerekeik teljesen elolaszosodtak és szétszóródtak az ország különböző része-i-be. Mi visszajöttünk Magyarországra, itt meg az iskolában rögtön az a rendkívül tö-mény és egyoldalú magyar irredenta történelemoktatás fogadott, amely az olaszokat és mindenkit, aki velünk szemben állt, csak árulóként és hitszegőként, gyávaként mu-tatott be. Én mindezt szkeptikusan figyeltem, mert végül is elvesztettük ezt az egész ügyet. Magyarázattal a Dolchschuss-legenda következett: a belső front megbomlott, mert árulás történt és hátbadozték ezt a nagyszerű magyar hadsereget.

— Osztálytársaidnak vagy tanáraidnak próbáltad kifejtetni, hogy te az ellenkező ol-dal álláspontját is ismered, és vitatkoztál velük? Vagy legalábbis előadtad a kételyeidet?

— Csak kezdetben volt egy-két bátorítalan kísérletem erre, de nem azért, mert visszautasításra találtam. Ebből a szempontból az a Piarista Gimnázium, amibe Deb-recenbe kerültem, furcsa módon rendkívül liberális és toleráns szellemű iskola volt, s a tanárok szelleme nagyon kisugárzott a diákokra. A történeti hűség kedvéért elmon-dom, hogy én az olasz gyerekeknek sem próbáltam elmagyarázni.

— Azt lehet mondani, hogy a történet folytatódott Debrecenben is, hiszen a Piarista Gimnázium ebben a kálvinista Rómában bizonyos értelemben fronthelyzetben van. Mi-ért döntöttek úgy a szüleid, hogy oda íratnak be?

— Gondolom, azért döntöttek úgy, mert a piaristáknak az volt országosan is a hí-rük, hogy szakmailag a legjobb iskolákat vezetik. Mi polgári, mondhatnám azt, hogy a polgárságon belül is a magasabb polgársághoz tartozó család voltunk. Itt a legnagyobb gond a gyerek jövője, a gyerek karrierje volt. Mi lesz belőle? A gond mindig az, hogy a következő lépéssel még annál is tovább jusson, ahova a szülők jutottak. Ehhez a Pia-rista Gimnázium, a piarista nevelés, és különösen a piarista oktatás látszott a legal-kalmasabbnak.

— Melyik tanárodra emlékszel szívesen?

— Tulajdonképpen alig van olyan tanárom, akire ne emlékeznék szívesen, mert majdnem mindegyiktől nagyon sokat kaptam. Ha mást nem, tudást. Egy kiemelkedő tanárom volt a nyolc év alatt, ez az öreg Tóth Lajos bácsi volt, aki 7—8.-ban osztályfő-

nőköm is volt, matematikát és fizikát tanított, és aki szerintem a pedagógusgyakorlat egyik legnagyobb csodáját hajtotta végre: amikor én hatévi kínlódás után matematikából kitűnő eredménnyel végeztem. Ez kilátástalan dolognak látszott, szüleim legnagyobb fájdalmára, ezért nem voltam úgynevezett „vastagbetűs”, mert matematikából mindig kettesem volt. És rajzból. Ezen nem lehetett változtatni, nem tudtam rajzolni, de egy kettessel még vastagbetűs lehetett az ember, de matematikából is az volt, a matematikát nem értettem. Akkor jött Tóth Lajos bácsi, aki a maga hallatlan derűs, kedélyes, egyszerű módján megértette velem a matematikát, nem bemagoltatta, hanem olyan tisztán magyarázta, hogy megszerettette velem és ez az ő hihetetlen nyitottság, okos, emberségéből és pedagógiájából következett. Szerintem ő még a piarista tanárok között is egészen kivételes ember volt. Általában, ami az egész piarista nevelést illeti, azt kell mondanom, hogy az én alkati, jellembeli kialakulásomhoz két tényező járult hozzá: a család és az iskola. Ez azt hiszem általában a polgári családoknál így volt, hiszen abban az időben még a családi életet is nagyon bensőséges és erős szálak fűzték össze, az iskola pedig nem egyszerűen ismeretterjesztő gyár, vagy üzem volt, hanem valóban a szónak régi értelmében véve nevelési intézmény. A kettő nem volt teljesen összhangban egymással. Egy polgári gyereknek az otthona a bensőséget, a bizalmat, a biztonságot jelentette. Családi szeretetet, intimitást, ami pótolhatatlan. Mai napig vallom, s ez nem csak annak az országnak jellegzetessége, ahol szocializmus van, hanem a nyugatnak is: legnagyobb érték ami veszendőbe megy — s ha nem sikerül megmentenünk, akkor végünk van — az a család.

— *Említetted az Argentieri-interjúban, hogy édesanyádék családja már sokkal régebben Fiumében élt. Ő hogy viselte az átplántálódást Magyarországra?*

— Nagyon nehezen. Ő nem akart semmiképpen sem eljönni, mint ahogy a nővére is ott maradt és a többi rokona. Édesapám döntött így, ez furcsa dolog volt, mert édesapám nagyon ritkán és nagyon kevés dologban döntött, az úr anyám volt. De itt olyan értékek forogtak kockán, hogy az apám nem engedett. Az egyik az, hogy abszolúte apolitikus ember volt. Soha életében semmiféle pártnak nem volt tagja, s erre nagyon adott. Ő nem azért nem lépett be a fasiszta pártba, mert az fasiszta párt volt, mert megmondom neked, hogy a fasiszta párt a polgári családok nagy részének elfogadható volt; rendet jelentett, a sztrájkok, anarchia, a rendetlenség végét. Ahogy mindig mondani szokták: „nem késnek a vonatok”. Rend van. A brutalitás, a terror ellenszenves volt. De maga a tény, hogy ő pártnak tagja legyen, az elképzelhetetlen volt. Ami vitán felül volt, ez az állampolgárság kérdése. Egyszerűen elképzelhetetlen és elképesztő volt számára, hogy más legyen, mint magyar.

— *Ő honnan származott Fiuméba?*

— Eredetileg Csanád megyében éltek, Magyarbánhegyesen, apja egyszerű szatócs volt. Iskolába — idősebb bátyjai révén — már Budapestre került, a Külkereskedelmi Akadémiát végezte el, és utána lett banktisztviselő. A bank helyezte Fiuméba.

— *Édesanyád hogyan viselte azután a debreceni életet?*

— Nagyon rosszul. Soha nem érezte otthon magát, számára ez szörnyűség volt. Eredetileg arról volt szó, hogy Pestre jövünk, itt is voltunk egy pár hónapig, és egy véletlenül kipattant botrány és sikkasztás eredményeképpen gyorsan le kellett váltani Debrecenben az egész vezetőséget. Így került apám Debrecenbe, ahol anyám soha nem szokott meg.

— *Milyen volt a családja erkölcsi felfogása?*

— A tízparancsolat alapján álltak, de azért, éppen a polgári életformánál fogva, sok dolog volt, ahol hogy úgy mondjam, elég könnyen tettek kivételt, vagy tették félre a

fenntartásokat és gátlásokat, mert a döntő mégiscsak a polgári érvényesülés szempontja volt. Ezért az iskolának rendkívül pozitív volt a szerepe, mert ott a tizparancsolat abszolút követelmény volt.

— *Szüleid vallásilag közömbösek voltak?*

— Igen. Nem is volt egyházi esküvőjük. — A kép teljességéhez tartozik még, hogy én nem akarok mítoszokat teremteni. Persze ezek közül az erkölcsi normák közül ki-ki sok mindent áthágott. És azt is nagyon jól tudtuk, hogy még a tanáraink között is vannak, akik nem kifogástalanok, bírálhatók e tekintetben, de nem ez a lényeg a dologban, az elv a lényeg, hogy ha valaki vétett valamilyen erkölcsi norma ellen, az bünsős volt. Itt, ebben az esetben minden ismeretnél többet jelentett számomra az erkölcsi normák feltétlensége, abszolút jellege, amit a piaristák hirdettek, vallottak, és meg kell azt is mondani, hogy java részük kifogástalanul teljesítette is. És érvényesült a vallási tolerancia, felebaráti szeretet.

— *A toleranciát úgy érted, hogy az osztályon belül, különböző vallású tanulók között élt, vagy pedig a városban, amely nagyrészt más felekezethez tartozott?*

— Mind a kettőt. Az osztályban is, ahol a fiatalok nagyrészt katolikusok voltak, talán négyen voltunk zsidók vagy zsidó származásúak, de ennek a világon semmiféle megnyilvánulását nem tapasztaltuk, még árnyalatokban sem. Ez a kérdés egyszerűen ki volt küszöbölve. De a városban is. A katolicizmus ennek az iskolának pozitív értéke volt, nem beszélhetek antiprotestáns voltáról sem. Ez a történelemoktatásban látszott legjobban, Bethlen, Bocskai, Erdély megítélésében. Ilyen nézet nem is tudott volna Debrecenben megmaradni. De én nem hiszem, hogy ez csak Debrecenben volt így. Az egyetlen, amivel szemben nagyon erős ellenállást tanúsítottak és ez teljesen egyértelműen jutott kifejezésre: az a modernizmus volt. A történelemoktatás és az irodalomoktatás is az első világháborúval befejeződött, aminek voltak előnyei is, nem zengett ott a Horthy-rendszer dicsérete. Volt azonban nagy hátránya is, például az irodalomoktatásban nem szerepelt a Nyugat és Ady, de még Kosztolányi vagy Móricz Zsigmond sem. Nem azt mondták, hogy ilyen vagy olyan, egyszerűen nem létezett. Igaz, nem forszírozták a másik oldalon a Napkeletet sem, Tormay Cecilt, Herczeg Ferencet, Pekár Gyulát, mindazt, ami a kurzusnak megfelelt. Az irodalomtanítás Pintér és Alszeghy—Sík alapján folyt, ez lényegesen jobb volt mint Pintér, és azt elég hamar észrevettük. Szegény atyák sosem gondolták volna, hogy az én lázadásomnak egy későbbi, teljes fordulatomnak részben ők voltak az okai. Okai voltak azzal a totális cenzúrával, amelyet alkalmaztak. Az, hogy a piarista atyák ezt az irodalmat, s annak történetét így adták elő, ez keltett először izgalmat, nem a tanácsköztársaság iránt, persze, még csak nem is a szocdemek iránt, akik nekem ugyanolyan vörösek voltak — otthonról is hallva — mint a kommunisták. A népi írók hatására egyszerre csak olyan magyar realitással kezdtem szembekerülni, amellyel az életben nem kerültem szembe. Így találkoztam a 20. századdal.

— *Mi volt az, ami megrázott? Szociográfia, szépirodalom?*

— Az első könyvek — nem emlékszem pontosan milyen sorrendben — kétségkívül a szociográfiák voltak, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza munkái.

— *Tehát a „Magyarország fölfedezése”.*

— Egy polgárgyerek számára, akinek semmiféle kapcsolata nem volt — nem tudtam, hogy ilyen létezik — a magyar valósággal, döbbenetes belső meghasonlás volt ezzel a valósággal találkozni.

— *Mondd, hogy élt a család, milyenek voltak az iskolai kirándulások, hogy a nyaralásokon sem találkoztál ilyen megdöbbentő élményekkel, amelyek a szociális szakadékot villantották volna eléd?*

— Az iskolai kirándulásokon elvittek bennünket Pannonhalmára, felhoztak Pestre a Bazilikába, a koronázótemplomba, elvittek Pécsre, és általában a nemzeti műemlékekhez, tehát ott nem jutottunk túl azon a korláton, amelyek között éltünk. A nyarak és üdülések színhelye természetesen mindig Fiume volt, meg is engedhette magának, egyébként nem volt drága, a gyerekeket elhelyezték a rokonoknál, esetleg ők is ott voltak, tehát megint nem volt alkalom arra, hogy megismerkedjek más rétegekkel. Mivel apám Debrecenben bankigazgató volt, többnyire földbirtokosokkal került kapcsolatba. Tehát nem kisparaszttal, mégcsak a közép- vagy zsíros gazdag paraszttal sem. Az agrárválság idején meghívtak bennünket, megvendégelték, no de hol? A kastélyban, a kúriában. A faluba nem jutottunk el, a cselédséggel akkor találkoztunk, amikor az kiszolgált, vagy mikor a hintóra felültem. Nagyon zárt világban éltünk, de úgy érzem, ez nem csak a mi családjunkra volt jellemző. Az egész magyar középosztály nagyon elzárkózott a többi — különösen a szegényebb — néprétegek életétől. Furcsa módon, még az osztályomban is alig volt szegényebb gyerek. Néhány hadiárva volt, „Zitások”, úgy hívták őket, mert volt egy Zita nevű kollégium kifejezetten hadiárvák részére.

— *A királyné alapította?*

— Igen. Volt egy Teresianum, de oda módos vidéki gyerekek jártak, például Makk Károly is teresianumos volt.

— *Makk Károly osztálytársad volt?*

— Nem, mikor én érettségiztem, ő akkor volt elsős.

— *Osztálytársaid közül kiivel kötöttél barátságot? Megismertél más családokat is?*

— Hogyne. Az osztálytársaim közül többen is kialakultak mind a mai napig tartó baráti kapcsolatok, nemcsak az érettségi bankettek alkalmával találkoztunk. Osztálytársaim java része inkább Debrecenben maradt, és Miskolc felé orientálódott. Pesten viszonylag elég kevesen vagyunk. Annak idején, mint volt piaristák, nem mertünk összejönni, dehát összejöttünk külön-külön.

— *Milyen pályára léptek?*

— Talán a legkedvesebb nekem furcsa módon Boskó Károly, akinek az apja Debrecenben a lovasrendőrség kapitánya volt, amikor én már illegális kommunista voltam, ő meg ludovikás lett. Egy egyszerű bakatiszt, ahogy mondani szokás. Önmagával szemben ugyanolyan szigorú és engedékenységet nem ismerő, mint a legénységgel szemben, mindazonáltal borzasztóan szerették a katonái. Rokkant lett a háborúban. 1945 után persze nehéz lett a sorsa, de a kapcsolat és barátság sohasem szakadt meg, bár gyanakodva tekintettek rám, mint kommunista újságrórra. Mit tesz a sors, 1956 után a börtönben találkoztunk. Bár őt még külön büntetésként Márianosztrára vitték, ami az „osztályidegenek” börtöne volt. Ott találkozott Déry Tiborral, Litván Györggyel és Tanczos Gáborral. Furcsa módon a nézeteink, a gondolataink különbözősége ellenére tudtuk egymásban az alkati, a jellemvonásbeli tulajdonságokat becsülni. Nagyon sok olyan osztálytársam volt, aki érzékeny volt a szociális kérdések iránt, de a baloldal annyira lejáratott volt, különösen mindenfajta piros dolog, hogy majdnem azt lehet mondani, automatikusan a jobboldalhoz csapódtak és a jobboldal szociális demagógiájában keresték a kiutat a szociális egyenlőtlenségek és igazságtalanságok megoldására, ami számomra egyáltalán nem csodálatos, hiszen el is mondom az önéletrajzomban, hogy az érettségi után én is visszamentem Olaszországba két évre.

- *Ez a család ötlete volt, vagy a tiéd?*
- Inkább az enyém volt. A család nem nagyon akarta.

- *Már a nyaralásokon is éreztél Fiume iránt nosztalgiát?*
- Mai napig is rettenetes nosztalgia él bennem az iránt a Fiume iránt, amely már régen nem létezik. Nem azért, mert horvátok meg a szlovének /annak ott, hanem mert az egy kis gyöngyszem volt. Fiume közvetve mindig Olaszországot, a mediterrániumot jelentette a számomra.

- *Tízéves korod előtt Fiumén kívül jártál az országban, mármint a félszigeten?*
- Csak Észak-Olaszországban. Firenzéig talán eljutottam. Szokásos mozgásterünk, hogy úgy mondjam, Fiume, Trieszt, Velence, Trento, Bolzano, Venezia-Giulia, Veneto és a vitatott osztrák—olasz Dél-Tirol környékére korlátozódott. Fiume akkor úgy festett, mint amikor eljöttünk onnan, — a Deák Ferenc utat átkeresztelték Via Mussolinira, de a városkép mitsem változott.

- *Ahogy jövünk be a vasútról, van egy magyar órás, megvolt már akkor is?*
- Igen.

- *Ez talán az egyetlen magyar cégtábla a mai Fiumében.*
- A mi házunkban kettő is volt, mert a Dobozi bácsi volt a cipész és a Winter úr az asztalos, aki német származású magyar volt. A Corzó és a Piazza Dante, a város centruma, amely az élet központja volt, a Central Kávéházból Café Centrale lett, de alapjában véve minden ugyanaz maradt.

- *A házatok mellett van egy zsinagóga. A zsidók hova optáltak?*
- A fiumei zsidók javarészt magyarok voltak, és vagy visszajöttek Magyarországra, vagy teljesen elolaszosodtak. Közülük olyan ismert közéleti személyiségek kerültek ki, mint a Leo Valiani, aki örök időre választott olasz szenátor lett, Paolo de Santarcangelo, aki magyar volt, és tudnék még néhányat mondani, akik talán nem tettek ilyen névre szert, ám ismert közéleti személyek lettek. Még egy gyerekkori emlék: apám saját tartózkodását a politikától mindig avval magyarázta, és engem is azzal óvott tőle, hogy „vigyázz, bele ne keveredj a politikába, mert úgy jársz, mint Leo”. Ez elrettentő példa volt, mert Leo szintén egy magunkfajta jó polgári családból származott, fiatal korában kommunista lett, bezárták, aztán emigrálni kényszerült. Fiumében az olasz—horvát feszültség létezett már a magyar uralom alatt is, később az olasz—magyar feszültség tulajdonképpen már elenyésző volt. Fiumében soha nem éreztem magam diszkriminálnak azért, mert magyar voltam, legfeljebb a nevemmel volt baj.

- *Volt egy szicíliai tanárod, aki állandóan a nevedben rejlő kiejthetetlen hangokon nyargalt.*
- Most találkoztam egy volt iskolatársammal, aki olasz újságíró németes hangzású névvel. Ő mesélte, hogy ezzel a szicíliai tanárral neki is meggyűlt a baja, nevének kiejtése miatt. A fiumeiekben ugyanis az olaszok nem bíztak meg, nem vették fel őket közalkalmazottaknak. A rendőrséget, a közigazgatási apparátust, de még a gimnáziumokat is teletömtek délolaszokkal. Számunkra ez a világ teljesen érthetetlen volt és idegenek maradtak a fiumeiek számára is. Külön szigetet alkottak ott, mert ennek a városnak monarchiás jellege volt, még akkor is, ha ötvenezer lakosból csak ötezer volt a magyar, ez a jelleg nyomta rá a bélyegét.

— Ennek legjobb példája, hogy egyszer Ferrarában egy külvárosi kolostorba, ahol Giotto freskói találhatók, nagyon nehezen engedtek be. Két lengyel művészettörténéssel zörgöttünk sokáig, amíg egy öreg apáca ki nem jött és körbe nem vezetett. A végén megkérdezte: „Maga édes fiam, micsoda?” Mondom: „magyar vagyok”. Erre így szól viszonylag elviselhető kiejtéssel: „Isten áldd meg a magyart”. Mondom: „Az Isten szerelmére, honnan tetszik ezt tudni?” Mire: „Fiumei vagyok. Él még gróf Vásonykői Zichy Eduárd?” Mondom: „Már nagyon régen meghalt.” „Nem baj, találkozunk majd a mennyországban.”

— A fiumei magyarok egy része, például a mérnökök, orvosok, megélhetési okokból Olaszország belsejébe került, míg másik része visszajött Magyarországra. A magyarság zöme azonban Fiumében maradt egészen az újabb uralomváltásig, mert amikor bevonultak a partizánok, akkor elviselhetetlen lett a sorsuk nemcsak az olaszoknak, hanem a magyaroknak is. El kellett menekülniük.

— Voltak tömeges megtorlások?

— Úgy tudom voltak, én akkor már nem voltam ott, csak az unokatestvérem és a barátaim elbeszéléséből tudom ezt, akik teljesen értetlenül álltak az én választásom előtt. Én Olaszországba először a haború után 1946-ban vagy 1947-ben mentem vissza, akkor megtaláltam unokatestvéremet, elolaszosodott, de még magyarul beszélő barátaimat. Számukra az, hogy én vörös lettem, s ennél fogva akkor még nagyon Tito-barát voltam, megfejthetetlen rejtély volt. Örültnek gondoltak.

— Tito a szemükben hóhér volt.

— Igen, egyszerűen hóhér, aki kiirtotta őket a városukból. Már második vagy harmadik generációs fiumeiak voltak, ez volt a hazájuk, ez volt az otthonuk, olaszok, magyarok, mindegy, fiumeiak voltak.

— Fiume, amióta létezik, városállam volt, amely különböző kötöttségeinél fogva hol ide, hol oda tartozott.

— Jellemző az ember fanatizmusára és elfogultságára, hogy hiába mondták nekem, hogy a Gránitz Mikit elvitték és nyomtalanul eltűnt, a Czirjákat agyonverték, tudják egész pontosan, a Meskó gyerek nincs sehol se, szóval sorolták az eseteket. Én azonban elvesztettem az önkontrollomat, elaltattam a lelkiismeretemet.

— Fanatizmusod miatt nem hatották rád ezeket az eseményeket?

— Azt nem mondhatnám, hogy nem hatottak rám, de mint kommunistán dolgoztam bennem az „igen, de mégis” effektus. Pedig mikor az ember először hallja, hogy ölnék, hogy kínoznak, hogy gazság történik, hogy igazságtalanság történik, ott nincs „de mégis!” Akkor meg kell állni és azt kell mondani: akkor ez nem az én ügyem, a romlás és a zulás akkor kezdődik, mikor az ember a konkrétumokat ezzel próbálja megoldani.

— Az előbb említetted, hogy a konszolidált, polgári családi életből kiérettél valami erkölcsi relativizmust, amelyet nagyon helyesen ellensúlyozott az erkölcsi abszolutizmus vagy morális kérlelhetetlenség, amire a piaristák tanítottak. Ugyanakkor azt is érzékeltetted, hogy elégedetlenség alakult ki benned a szociális problémákról, illetve a magyar irodalomról, az égető kérdésekről való hallgatás miatt. Hogyan halványodhatott el benned az erkölcsi abszolutizmus iránti vágy? Tehát mikor kerültél a lejtőre? Mikor kezdett el téged a relatív, erkölcsileg csak relatív indokolható eszméknek, a totalitarizmus különböző változatainak a bája vonzani? Előbb a fasizmus, aztán a kommunizmus?

— A fasizmus iránti vonzódásomat elsősorban a propaganda számlájára írom. Sosem szabad lebecsülni a propagandát, amire mi entellektüelek hajlamosak vagyunk.

Ma már tudom, micsoda hallatlan lendülete, sodrása van egy attrakciónak, egy jól megrendezett tömegdemonstrációnak. Akár ha részt vesz benne az ember, akár ha nézi. Mondok egy olasz példát: filmeket mutattak be, hogy a fasiszta rendszer lecsapolta a mocsaras vidékeket és új városokat épített a helyükön. Ez igenis nagy hatással volt rám. De még olyan is, amikor a Duce derékig meztelenül ott állt a cséplőgépnél és szedte a búzát és adta tovább a többi aratómunkásnak. Vagy azok a fantasztikus tömeggyűlések, felvonulások, amik a Piazza Venezián zajlottak le. Szóval a felkészületlen és védelem nélkül álló embernek még mai napig is az a benyomása, hogy így volt jó. Eppen a napokban volt egy nagyon heves vitám valakivel, aki arról akart meggyőzni engem, hogy az osztrákok nácibbak a németeknél. Hitler bécsi bevonulásának képeire hivatkozott. Ugyanakkor kifejtette azt, hogy Hitler azért vonult be Bécsbe, mert erőszakkal akarta megakadályozni a népszavazást, amelytől tartott. Az a bizonyos bécsi triumfus tény, az ordítás, és a nürnbergi pártnapokon ezek a szinte hihetetlen felvonulások; ám mindez semmi, ezek nem meggyőző erejűek, ezt láttuk egyébként Magyarországon is: milyen népgyűlést tudott rendezni 1957-ben Kádár. Ezek nem érvek. De mégis, ezek a vizuális és propaganda-fogadások sokkal mélyebben hatnak, különösen az akkori neobarokk és elposványosodott Magyarországon: különösen miután olvastam a *Három nemzedéket*, amelyből kiderült, milyen csőd ez az egész restaurációs kísérlet. Szekfünek én csak az antiliberalizmusát vettem, át és azt gondoltam, hogy ha ezt igazi szociális és nemzeti szellemben alkalmazzák, csak jót hozhat az országnak. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy Olaszországban nem ismerik elég jól a fasizmust, és egyszerűen azonosítják a náciizmussal. Holott a szociális szellem gyökerei sokkal erősebbek voltak. Maga Mussolini környezete maximalista szocialistákkal volt tele, akik nem voltak megelégedve a szocialista párt reformizmusával, anarchisták is találhatók voltak ott szép számban, szindikalisták is, és ezekhez csatlakoztak a leszerelt irredenta katonatisztek, akik elégedetlenek voltak az olasz békeszerződéssel. A ténylegesen fasiszta párt rendkívül sokrétű volt. A legfelső vezetésnek is volt egy nagyon erős szociális vonulata, ami később persze teljesen visszaszorult és a sovinizmus, római imperialista nosztalgia kerekedett felül. Nem egyedül voltam, aki hitt ebben. Tessék megnézni a korabeli sajtót, méghozzá nem a jobboldali sajtót.

— *Füst Milán versét, mondjuk.*

— Nagyon helyesen mondod. A liberális sajtót, az Est Lapokat, micsoda dicshimnuszokat zengtek a fasizmusról.

— *Rónai Mihály András.*

— Semmi bajuk nem volt a fasizmusaddig, amíg az antiszemita nem vált. Tetszett nekik ez a jó, szolid, szilárd rendszer, ahol a vörösöknek kuss van. Nem találok magam annyira bűnösnek. Amikor elmentem és megláttam, hogy ez a valóságban hogy is fest, itt hatott rám a piarista gimnázium nevelése. Láttam, hogy ezek hazudnak, manipulálják az embereket, hogy itt senki nem hisz benne. Egyetemi társaim, akikkel még most is jóban vagyok, akkor is az irónia hangján beszéltek a fasizmusról, nem is beszélve azokról, akik már akkor is szocialista meggyőződésűek voltak. Nem a propagandán keresztül ismertem meg a valóságot, hanem részt vettem benne, és egész rövid idő alatt teljes kiábrándulás vett rajtam erőt, s ez természetesen balra lökött.

Szörényi László

(Folytatjuk)

CZIGÁNY GYÖRGY

Vázlat a titkok természetéről

Slágerek szólnak a szerelem, az élet titkairól. Naponta emlegetjük az orvosi titok, a gyónási titok fogalmát, s hallunk hadititkokról, titkosrendőrségről, hivatali titkokról. És érdekes előadásokat a természet titkairól; mágusok, bűvészek, meg a művészet, egy-egy remekmű titkairól.

Életünk valóban tele van titkokkal. Ismeretlen a jövő, s csak igen tökéletlenül, töredeikeiben tárható fel a múlt is. Saját emberi létezésünknek szinte csak jelene van: a „biztos” múlt anyaga álom, képzelt világnál bizonytalanabb... „Micsoda titok van az első sejtekben, amelyeket valamikor lelkünk lehelete emelt föl magasabbrendű életre!” Igen, titokba torkollanak a filozófiák alapkérdései.

A társadalom titkait tudatos erkölcsi, vagy anyagi-politikai megfontolás hozza létre; ezek mesterséges titkok. A természet titkai már igaziak, de gyakran ideiglenesnek bizonyulnak. A tudomány fokozatosan „fényt derít” e titkokra, s az ismeretlen valóság fantasztikuma a tudás józanságában szelődül meg: racionalizálódik.

Végül vannak titkok, amelyekkel szemben tehetetlen a tudomány, pontosabban nincs és nem lehet dolga velük. Annál személyesebben kapcsolódik az egyes ember hozzájuk. Az ilyen Titok követelmény és lehetőség, fölzaklató kérdés és remélt végleges válasz módján van jelen életünkben.

Nem a csodák, a jelenések titkairól szólnunk most. Nem az áttételes módon kapott üzenet titkairól, bármily tisztelettel is gondolunk Lourdes-ra, Fatimára, vagy akár Medjugorjára... De ha úgy tetszik: a rózsafüzér titkainak és létezésünk, a halál és föltámadás titkának természete készítet gyors s bizonyára gyarlón egyszerűsítő meditációra.

A szentmisében hangzik el az átváltoztatás után: íme hitünk szent titka! Ez a titok rejtelem, de nem elrejteni akar előlünk valamit, nem elfüggönyöz, hanem föltár, kinyilvánít. Ez a titok nem információhiány, hanem épp az ellenkezője! Lényegére nem a tudomány derít fényt, mert maga a titok a fényforrás. Talán el is vakítja szemünket: a „misztikus homály” azonban a mi (gyakran primitív) élményünk terméke, s nem e titok természete.

A tudomány titkainak megoldása praktikus út, amely a hit titkait nem segít megoldani. Hogy van-e értelmes élet a világmindenségben a Földön kívül is? Ez ideigtartó titok, s talán nemsokára megszületik rá a tudomány válasza. Hitünk titka más: nem valaminek a hiánya, például ismeretnek, tudásnak, hanem nagyszerű többlet: a színről színre látásnak misztikus előlegezése. Nincs köze a rejtelmeshez, a homályhoz: annál inkább vezet a praktikus lét küszöbén túli világossághoz. A tudományos kutatás aligha visz közelebb a lét értelmének megfajtásához, viszont aki a hit titkaiban képes élni, abban a lényeg nyilvánul meg: számára nincs „közelebb” és „távolibb” — csak az általa, vele, benne misztériuma. Hitünk titka a kényelmet vágyait nem oldja meg, de válasz létezésünk kínzó, személyes drámájára.

Képzeletünk, mely csodálatos erő lehet a művészetekben, rendre megszégyenül a napi létezés gyakorlati dolgaival szemben. A percek múlva bekövetkező banális esemény, melyhez hasonlózt ézszer megéltünk már: kitalálhatatlan. Ezer részletében más, mint ahogy elképzelni akartuk: a valóságnak nézői, szereplői, de nem rendezői vagyunk. Filmünket ismeretlen erő alakítja...

A művészet kreatív tette: paránya, ám valódi anyaga és eleme, mozgató részecskéje a Teremtésnek. A művészet is titkokból fakadó cselekedet: saját törvényei szerint rendezett léte a képzeletnek — szellemi minőség, személyes és egyetemes mondanivalóval. Mit is tesz például az író? Ottlik Géza szerint: előről kezdi a világot... „Tulajdonképpen a hallgatás és a szó határzónáján tartózkodik, a senkiföldjén, s csak be-betör a nyelvbe, a tér-idő-anyag rögzíthetőségébe, azzal, amit át tud menteni a nyelven inneni tartalmakból. Aztán megint elhallgat.”

Hitünk titkai is — látszólag — hallgatnak. Mi pedig várunk, várakozunk jelenlétük ragyogásában.

Pedig ugye, mit sem sejtünk a halálról. Moody divatos könyvében halálon túli sejtelmekről: fényről, melegségről van szó. Az újraélesztettek talán túlvilági impresszióiról... De a minket váró fényesség és személyes hang ismerősebb kell, hogy legyen a gyerekkori nyári napsütésnél és édesanyánk szavánál!

A Titok nem információ-hiány: misztikus ajándék. A bensőséges és mélységes szeretet józan csodája. Mosoly. Olyasféle, amiről Chesterton ír, Jézusról szólva. „Ő naponként megmutatta arcán a könnyeket, midőn a távolból szülővárosa felé tekintett. Valamit mégis rejtegetett. Komoly übermenschek és császári diplomaták szoktak büszkék lenni arra, hogy megfékezik haragjukat. Ő sohase fékezte haragját. Lelökte a pénzváltók asztalát a templom fölépcsőjén, és megkérdezte az embereket, hogy hogyan akarják lelküket a kárhozattól megmenteni. Valamit mégis rejtegetett; volt e rettenthetetlen személyiségben mégis valami, amit félénkségnek nevezhetünk. Volt valami, amit rejtegetett minden ember előtt, midőn felment a hegyre imádkozni. Volt valami, amit hirtelen hallgatással, vagy viharos elzárkózással takart. Volt valami, amit megmutatni még az Istennek is nagy feladat volt, midőn köztünk járt a földön. Úgy tartom, lelkének derűje volt az.”

Titok, igazi elementáris titok, mely nem igényel magyarázatot, csak a benne való részesülés vágyát, az, amelyről Simon Weil írt. „A teremtés Isten részéről nem önkiadás, hanem a visszahúzóds cselekedete, a lemondásé. Isten és minden teremtmény: kevesebb, mint Isten egyedül. Isten megtagadta magát a mi javunkra, hogy lehetőséget adjon: mi is tagadjuk meg magunkat érte. A válasz, a viszonzás — mely tőlünk függ — igazolása a teremtő aktus esztelen szeretetének.”

E szavak „filozófiai frivolitásában” mélységes áhítat van. De végtére is, a Titok: megszentelt intimitás. Mint a testi szerelem szemérmes communioja, legszemélyesebb találkozása két létezőnek. A Teremtő és a teremtmény titka a szeretet. Mely egyesülni, egyesíteni akar — mindörökre.

Epitáfium Sebestyén Györgynek

Aznap, hogy Magyarországon halála hírért vettük, engem a német légitársaság délutáni járata elvitt Bécs fölött nyugat felé. Már tudtam a haláláról. A repülőgép kapitánya a szokásos sztereotip kedvességgel közölte, hogy alattunk az osztrák főváros. Mire azonban kinézhattunk volna a gép ablakán, már javította is magát, „*vorerst sehen Sie links den Neusiedler See*”. Lent valóban a Fertő tó szürkélt a nyárelejei borúban, az a tó, amelyet Sebestyén György is Neusiedlernek nevezett írásában, *Kis év végi haláltánc* című esszéjében is; de gondolataiban valószínűleg, tudatalattijában minden bizonnyal mindvégig Fertő tó maradt. Dilemmája volt-e ez Sebestyénnek, kísért-e élete befejeztéig valami ebből adódó kettősség, tudhatjuk is, nem is. 1956-ban, fiatal emberként, de már jönevű újságíróként elment Magyarországról — s ha barátai, itthoniak, akik, később erről faggatták, tartózkodóan csak annyit válaszolhatott nekik, amit önmagának is: „Nincsen válasz; csak válaszok vannak.” Az indítékok közül számára bevallottan a félelem volt „az okok leggyengébbike”. 1984-ben, Bécsben keletkezett *Önarcképvázlatában* azt mondja, „olyan huszonhat éves embernek tekintettem magam, aki, igaz, eléggé szokatlan körülmények között, egyik városból a másikba költözött”. A világirodalom persze nem egy példán demonstrálja, ha nem is ilyen tragikus dátum árnyékában, az alakváltás még felnőtt korban is lehetséges, a benső is, a nyelv elhagyása s egy tanult nyelven való szellemi, írói megnyilvánulás abszolút módon érvényes lehet.

Sebestyén György semmiképp sem kívánt erről később úgy nyilatkozni, mintha az osztrák íróiságig, a nemzetközi tekintélyig vivő útjából bármi, a küzdés, a szenvedés, vagy egy fűtőtelezeten könnyed „metamorfózis” ránc, a nyilvánosságra tartoznék. Bár, amikor negyvenesztendős korában újlag afféle mérleget készített, s azt írja, „megfelelnem életkörülményeimnek, elfogadnom az életrajzot, amely immár az én életrajzom lett. Kitapinthatóak voltak ekkor már egy sors körvonalai, és rajtam is múlt, hogy fenyegetőnek érzem-e, vagy egy darab nem minden szépség nélkül való életnek” — amikor mindezt végiggondolja, mégiscsak valamiféle „köztes” lénynek, „osztrák—magyar kentaurnak” érzi magát.

Ez a „kentaurság” mégsem abban elégítette ki magát, hogy például szabadidejét „határközelben”, Burgenlandban bolyongja (ahol Hornsteinban, Szarvkon háza volt), vagy a Fertő tó neusiedleri oldalán állva nézzen nosztalgikusan a volt haza irányába. Sebestyén azt választotta, ami számára kézenfekvő volt, amit osztrák íróként, lapszerkesztőként, majd legutóbb az Osztrák PEN elnökeként, de írói tehetsége mellett kiteljesedő szervezői, közvetítői adottsága s kedve kielégítéseként is tehetett: figyelme jó részét a magyar kultúra, a magyar irodalom és művészet ügyének szánta, megtalálta egy magának nagyon kellemes s mindannyiunknak igen hasznos utat, hogy a „két haza” megújult kapcsolatában tevételes részt vállalhasson. Kitalálta a *Pannonia* című folyóiratot, Magazin für europäische Zusammenarbeit volt nemcsak alcíme, de valóságos küldetése is. Ezt a küldetését Sebestyén sokesztendős szerkesztésében sosem tévesztette el.

Sebestyén azonban mindvégig elsődlegesen író volt, sajátos változata, de nem magányos inkarnációja az osztrák írósnak. „Kentaurságát” lassan elhagyta, a *Die Werke der Einsamen* nagyszámú regénye, az elmúlt esztendőben megjelent *Erzählungen* című elbeszéléskötet, esszé-, tanulmányírói munkássága, közéleti rangja fölélmelték bármi efféle szorongás vagy tétováság állapotának. Derűssé, megállapodottá tették — még a halál árnyékában is. Ami most kéziratban utána maradt, nyilvánvalóan majd minden, a Sebestyén által megvont mércével mérendő. S annak szomorúságával, hogy Sebestyénre valóban ráillik az epitáfiummá emelt mindenkori közhely, „alkotóereje teljében ragadta el közülünk a halál”.

1990. október 30-án lett volna hatvanéves.

Kalász Márton

Nádas Péter: Évkönyv

— Jó akkor emlékezni fogok — írja Nádas Péter *Évkönyvének* elején. Az *Emlékiratok könyve* nyomán ez a szándék kétféle — bár egymással összefüggő módon értelmezhető.

— Egyrészt úgy, hogy a „személyes történetek összefüggéseinek lényegesebb történésekről, beszélve éppúgy túllép a „sivár valón”, mint a vágyak iszonyú szépségén. Hiszen, amint képzelet a valót, az emlékezet a képzeletet haladja meg.

— Másrészt az önmeghatározásra tett kísérletként. Azaz az emlékezés, valóság és fikció nagyregényekből ismert hármasságát eleveníti föl, az írást pedig morális kötelességként tételezi. Ennek ellenére jóllehet az *Évkönyv* mindkét értelemben az *Emlékiratok könyvéhez* kapcsolódik, a vele való hasonlósága ezen a ponton véget is ér. Mert míg az emlékiratíró (Melchior barátja) Istent, megváltást és kegyelmet keresett, az *Évkönyv* erkölcsi parancsa így hangzik: „Azzá légy, ami vagy.” (12. o.), saját szóhasználatában: „Ne változtasd meg élted, ilyesmi eszedbe ne jusson. (12. o.) Ami talán a legnehezebb, még ha itt csupán az irodalmi feladat megoldásáról volna is szó. A nehézség ugyanis nem pusztán erkölcsi, hanem érezhetően formai természetű.

Mert emlékezhet-e (a szó meghaladva megörző értelmében) az író, ha nem rendelkezik egy az emlékekhez képest külső nézőponttal. Ha az emlékezet: maguk az emlékek. Különösen, ha egy álom nyomán az írónak még „a feje sincsen ott, ahol lennie kéne”, (12. o.) minthogy tévedésből az eredeti helyéről a bal karjára operálták, ezért aligha látva tisztán inkább csak megbújni és védelmet keresni képes, azaz ha az író nem mond le menedékről, a képzeletéről az emlékezés javára. Így vajon mi szervezheti eggyé az emlékirást?

Az író (aki itt ezúttal: Nádas Péter) elképzelése szerint a káosz. „A zárt, egymástól független vagy éppen függőségben álló elbeszéléseket viszont egy olyan szerkezet hozhatná viszonylatba, mely nem másban, mint a káoszban kereshetne magának mintát.” (14. o.) A káosz itt az „egész” párja, amelyről az *Emlékiratok* írója önnön erőtlensége hajtogatása dacára beszélni igyekezett.

A keret (inkább csak keret, mint műfaj) egy évkönyv, pontosabban egy füzet, amelybe sorra gyűlnék a személyes bejegyzések, kirajzolva az

1987/88-as év személyes történetét. Évkönyv tehát úgy is, mint almanach és úgy is, mint krónika. Egyrészt válogatást ad az elmúlt év irodalmi terméséből; található benne esszé és elbeszélés, levél és naplórészlet is, valamint az irodalmi panoptikum műves kellékei: Fontane utca és Diana tér, és préselt virágokként kész emlékgyártmányok: fiktív levelek és fiktív emlékek. Másrészt írója az év történetét jegyzi fel, közzétéve benne, látszólagos válogatás nélkül, lényeges és lényegtelen eseményeket és gondolatokat. A bejegyzések úgy következnek sorba, mint március a február után: e rend mélyebb értelmét hiába is keresnénk. A személyes élmény a közös tapasztalatokhoz kapcsolódik, de nem válik közönségessé: „A meteorológusok szerint az évszázad leghidegebb telén ... kilyukadt az ózonréteg az Északi-sark fölött.” (15. old)

A kilyukadt égbojt alatt egy szellemi táj rajzódik ki, — fás jellegét talán a kötet fényképei sugallják — sokféle elágazó és megint összetalálkozó útvonalakkal és ágbogakkal. Bonyolult rajzolatukat nem mindig könnyű követni, de a szöveg egésze alapján főbb kapcsolódásai mégis megtalálhatók: szabadság és nemzet, alázat és individualizmus, tömegtársadalom és szabad társulás fogalmai mentén.

De nemcsak a gondolatok, hanem a közvetítésük módja is figyelmet érdemel. „Ha azt az önkéntelen kapcsolódást, mely az agyam terében létrejött, s az elme munkájának élményeként érzékeltem, mesterségesen is létre tudnám hozni e három pont között, akkor nemcsak a gondolatot nyerném vissza, hanem elmondhatnék valami kézzelfogható az emlékezés mechanikájáról és a gondolkodás élményéről.” (8. o.) A feladat, nevezetesen behatolva a tudat mechanizmusaiba megéltt tenni a gondolatot és képzeletbelivé a megtörténtekezt esszé és regény határára jelöli ki a műfaj helyét. Ezen belül a gondolatokat és emlékeket csak a személyesség teheti hitelessé, mint az indításul szolgáló élmény esetében.

Az *Évkönyv* gondolata a részvételi figyelemmel és távolságtartó gúnnyal megáldott Szederkényi Ervin folyóiratszerkesztő temetésén „született”, és a könyvet végigkíséri a halálvárás motívuma és az a tudat, hogy „a halál az élettől csupán annyiban különbözhet, amennyiben ugyanannak a dolognak a másik oldala.” Majd egy másik halál, az „idős barátnőm”-nek nevezett hölgy — hat évvel korábban bekövetkezett — haláláról szóló levél zárja le. A múltó halálért folytatott tusa e bámulatosan aprólékos leírásából azonban nem az idők értelme, hanem a titok megfejtésének lehetetlensége tárul elő. „Hányszor készültem már föl a halálomra? És hányszor nem haltam meg?” (81. o.)

Ugyanez a kénytelen visszakanyarodás érezhető az első szerelem történetében, amikor az élmények burkait fejtegetve, ruhák (pepita öltöny és fehér panamaing!), illetve érzések mögött nem marad semmi. A reflexiók végtelen sorozataiban megfoghatatlanná válnak a személyek, a megfigyelés pornográfiába torkollik, mert megszünteti a szereplők identitását, akik azon igyekezetükben, hogy kilétük lényegét megragadják, tükröképekké és visszfényekké halványulnak.

Egyéni és egész, érzelmi és transzcendens közti ellentét nem oldódhat fel, de nem is telítődhet feszültséggel az *Évkönyvben*. Az ellentétek magukba záródnak, és még fájdalmat vagy megrendülést se ébresztenek. Éppen az igazi személyesség hiányának tulajdonítható, hogy ez a gyönyörűen megírt könyv csalódást kelt.

Kereve a helyet, ahol reflexiók és elemzések egyetlen pont körül valóban összesűrűsödnek, egy naplószerűen precíz visszaemlékezés ölik fel a kisfiúról, ki az elbeszélő valamikor volt, aki megtudva származásának titkát, a tükörbe néz: „Azóta nézem, ki vagyok én. Azóta gondolkodom, hogy mit állíthatok másokról és önmagamról. Ha tükörbe nézek, akkor nem magamat látom azóta, hanem aki valakit néz a tükörben.” (86. o.) A válaszképtelensége természetesen nem vonja kétségbe a kérdés jogosságát. (*Szépirodalmi*)

Király Edit

Minorita iskoladramák

18. századi, népszerű irodalmunk képzeletbeli könyvespolcáról mindeidáig hiányoztak a magyar nyelvű drámairodalom forrásai, a drámaszövegek. Az ázadforduló idején megjelent szövegkiadások, antológiák közölték ugyan a gazdag termésből egyet-egyet, de az anyag mennyiségét és jelentőségét nem tudták érzékeltetni, s így az irodalomtörténészek és a nagyközönség is megmaradt abban a hitben, hogy 18. századi drámairodalomunk csak vékonyan csordogáló erecske volt költészetünk és szépprózánk bőséges patkja mellett. Ezt a vélekedést cáfolja meg az a csaknem ezeroldalas, szép kiállítású kötet, amely egy nagyszabású munka első hírmondójaként, a ma ismert több mint száz magyar nyelvű iskoladramaszövegből közöl húszat, a minorita rend iskoláiból.

Ahogy a bevezetőből megtudjuk, Szent Ferenc követői gyakran és zsvesen éltek a színjátszással mint a nevelés egyik leghatékonyabb eszközként, s ez a húsz darab (33 latin nyelvű drámaszöveg mellett) csak töredéke annak a nagyszámú iskoladramának, ami a rend iskoláiban tartott kb. 110.

előadásra színrre kerülhetett. Különösen két városban, Kézdivásárhelyen és Miskolcon volt élő a színjátékhagyomány, 19 mű kézírata ezekből a városokból került elő. Nyomtatásban mindössze egyetlen dráma jelent meg saját korában, Juhász Máté nyírbátori, nagyenyedi tanár „Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről és némely példáról...” szülő, szép lírai betétekkel átszőtt passiójátéka. Egy másik nagypénteki játékot is találunk a kötetben, Bene Demeternek a csáksomlyói passióhoz nagyon hasonló, az evangélium szövegét allegorikus szereplőkkel, égi tanácskozással, ördögjelennetekkel kibővítő érdekes „actio”-ját. Az őszinte hit, a naiv, népi vallásosság szép példái a kötet misztériumjátékai, 6- és újszövetségi történeteket, példabeszédeket dramatizáló darabjai is (Ábrahám áldozata, A dúsgazdag és a szegény Lázár, A tékozló fiú). A legregibb ránk maradt szöveg moralitás: a hit, a remény és a szeretet megszemélyesített figurái küzdenek benne Krisztus segítségével az Emberért, aki a bűnök fogságában él. Az ifúság elé példaként állított tiszta élet, hűség és elkötelezettség útmutatói a szentekről és mártirokról (pl. a Trajanus császár alatt családjával együtt kivégzett, kalandos életű Szent Eustachiusról) szülő prózai darabok. A Szent István-dráma emellett a magyar nemzeti érzést is erősítette.

A profán darabok mögött is ott a nevelési szándék, a szatírák az úrhatnámsságot, kapzsiságot, a részeskedést teszik nevetségessé, a tragédiák a nagy szenvedélyektől óvnak. Például a hatalomvágytól (Az Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságról meghaló Papinianus), a bosszútól (A rendetlen szeretet bosszúja), vagy az elvakult szerelemről. Ahogy Kertész Cyrják, ez utóbbi darab szerzője írja: „Tanulmányok Iffiak, Szűzek, ne hogy világi, tündér szeretettől meg tsalattattván, Leonina keserves példájára jussatok, ki attól meg vakítottatván elsőbben Atyját, ez után jegyesét halhatatlan kegyetlenséggel e' világbol ki költöztette, végtére nem irtozván maga magának Hohéra lenni, kegyetlenül a vak szeretetét magát veszítette.” A véres tragédia borzalmaival vidám közjátékok oldják fel, elszórakoztatva a mai olvasót is. De nemcsak olvasni lehet ezeket a szép, ízes magyar drámákat, hanem előadni is. Ha feléled az iskolai színjátszás hasznos, közösséget teremtő, összetartó szokása, újra színpadra kerülhetnek a régi iskoladramák, hírt adva a közönségnek és a diák-színjátszóknak egy két évszázada letűnt világ ízléséről, nyelvéről, hitéről.

A lehetőség már megvan rá: bármikor leemelhető a könyvespolcra a „Minorita iskoladramák” Kilián István szerkesztette, sokszínű, érdekes kötet. (*Akadémiai*)

Pintér Márta Zsuzsanna

Lukács László S. J.

A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649—1773)

Az imáron 25 darabot számláló *Adattár* sorozaton belül korábban is voltak már azonos tematikájú anyagot feldolgozó „részsorozatok”, mint például a magyar könyv- és olvasmánykultúra forrásait tartalmazó kötetek. Lukács László e kiadványa első darabja egy újabb „belső sorozatnak”, amely a Jezsuita Rend magyarországi működésének dokumentumait foglalja össze.

A szegedi József Attila Tudományegyetem egykori hallgatóját, Lukács Lászlót 1988. március 3-án díszdoktorrá avatta. Az ünnepségen tartott előadásának kibővített, teljes, a témára vonatkozó dokumentumokat tartalmazó változatát tartja kezében az olvasó. A szerző a tőle megszokott alaposággal — melyet a szakemberek a Monumenta Antiquae Hungariae és a Monumenta Pedagogica Societatis Jesu köteteinek tanulmányozásakor ismerhettek meg — állította össze e kiadványát is. Az említett sorozatok a kor kutatói számára igen értékes dokumentumanyagot tartalmaznak, számos téma tanulmányozásához elengedhetetlenül fontos forrásanyaguk nagy segítséget nyújt nem csupán a történelem és a pedagógia, de az irodalomtörténet és a művelődéstörténet e korszakával foglalkozók számára is.

Lukács László újabb kötetének kísérőtanulmányában egy mindeddig megválaszolatlan kérdést tárgyal: miért nem jöhetett létre a XVII—XVIII. század folyamán egy független, önálló magyar jezsuita provincia? A szerző által fellelt és értelmezett dokumentumok azt bizonyítják, hogy voltak ilyen törekvések, és több mint egy évszázadon keresztül szinte megszakítás nélkül folytattak küzdelmet a magyar jezsuiták azért, hogy létrehassák önálló rendtartományait. Tanulmányában Lukács László rövid áttekintést ad az osztrák provincia első évszázadának fontosabb eseményeiről, majd, hogy az osztrák provincia szétválasztásának gondolata már a XVII. század elején felmerült. A rendtartományhoz tartozó személyekre, rendházakra és egyéb tényezőkre vonatkozó adatok elemzésével igazolja, hogy — ha előbb semmiképpen sem, de — a XVII. század kö-

zepén indokolttá vált az osztrák rendtartomány szétválása és önálló magyar provincia létrehozása. Ezt az állítást a korábban már önállósá vált rendtartományokra és a magyarországi jezsuitákra vonatkozó adatok összehasonlításával meggyőzően igazolja.

Az 1649 és 1773 közötti időszakban alig volt olyan tartománygyűlés, amely ne foglalkozott volna e kérdéssel, és a magyar jezsuiták nem szüntek meg küzdeni önállóságukért. A dokumentumok alapján bemutatásra kerül a rendtartomány szétválasztásának terve. A szerző a kor történelmi eseményei közé illeszti a renden belüli történéseket, megmutatja azokat az összefüggéseket, amelyek a magyar rendtartomány függetlenné válásának esélyeit befolyásolták.

Tanulmányának végső kicsengése az, hogy a független magyar rendtartomány kérdését nem lehet csupán a rend belső fejlődési folyamatával magyarázni; szerinte sokkal inkább összefüggésben áll a magyarországi függetlenségi törekvésekkel.

Az első, önálló rendtartomány létrehozását javasoló indítványt (1649) a generális „még nem érett meg az idő rá” indokkal utasította el, ugyanis ezekben az években több provincia szétválasztására történtek kísérletek, s a congregatio generalis határozottan állást foglalt eme törekvések ellen. 1655-ben a generális már elismeri a szétválasztás indokolt voltát, és kinyilvánítja szándékát, hogy békésebb idők eljövételével engedélyezi a magyar rendtartomány önállósá válását. Néhány évvel később (1659) a magyar rendtagok újabb javaslatot terjesztettek elő, nevezetesen *vice provincia* létrehozását kívánták, amely elkülönülést jelent ugyan, de nem teljesen független az ún. anyaprovinciától — erre a megoldásra Erdély esetében már korábban is volt példa. Az osztrák provinciális azonban rábírta a generálist, hogy elvesse ezt a javaslatot. A vasvári béke (1664) létrejötte után a magyarok nyugodtabb időszakban reménykedve ismét felvetették a kérdést, a generális válasza azonban ismét elutasító volt. A Wesselényi-féle összeesküvés ismét visszavetette a függetlenedés ügyét. Egy 1678-ban osztrák jezsuiták által készített, a generálisnak címzett beadvány világít rá először a leglényegesebb pontra; nyíltan kimondja: e kérdésben a rend a császár beleegyezése nélkül semmit sem tehet. A 80-as, 90-es években a Bécsnek kedvező mixta és a magyarok által szorgalmazott simplex divisio elvét vallók között folyt a vita. A Thököly-féle felkelés idején a rend tagjai császárhű álláspontot foglaltak el, így ismét remény nyílt arra, hogy létrejöhet a magyar provincia. Lipót császár azonban — s ennek hatására a generális — tanácsadói rábeszélése nyomán megváltoztatta véleményét, nem támogatta a szétvá-

lasztás gondolatát. A Rákóczi-szabadságharc idején ismét megerősödtek a függetlenségi törekvések, ez később ismét visszavetette a magyar provincia ügyét. 1712 után Bécs határozott elutasító álláspontja következtében egyre ritkábban vetődött fel az önálló magyar provincia létrehozásának javaslata, az 1746-os tartománygyűlés után pedig végleg lekerült a napirendről.

A kötet igen tartalmas és a kérdést alaposan vizsgáló bevezető tanulmányát 36 dokumentum követi. Lukács László kiválogatta a témára vonatkozó forrásanyagból a legfontosabbakat, és ezeket adja közre a kötet második részében.

Külön említést kell tennünk a személy-, hely- és tárgymutatóról. A Monumenta Antique Hungariae kötetében már hozzászokhattunk ahhoz az igen jól használható mutatóhoz, melynek nagy

előnye, hogy nem csupán az adott személy nevét tartalmazza, hanem néhány szóban beszámol arról is, hogy az illetővel kapcsolatban mi található a kötet dokumentumaiban. Így nemcsak az adott személyről kaphatunk információt, hanem igen könnyedén megállapítható, mi volt a szerepe, volt-e egyáltalán egy-egy vitás kérdésben.

A kiadvány mindezekén kívül tartalmazza még — mintegy függelék gyanánt — Lukács László műveinek bibliográfiáját, a díszdoktori avatáson elhangzott rektori üdvözlőbeszédet, valamint a sorozatszerkesztő (Keserű Bálint) utószavát, mely röviden áttekinti Lukács László és a szegedi „rég magyarok” kapcsolatának történetét. (Adattár, Szeged, 1989)

Lázár István Dávid

Zene

Ballal

Mire képes valaki a bal kezével? Én még írni sem tudok vele. Michel Béroff francia zongoraművész egész estét betöltő hangversenyt adott bal kézzel frott darabokból.

Különleges kihívást jelent egy kézzel zongorázni. A zene története két híres egykarú zongoristát is följegyez: az egyik a Liszt-tanítvány Zichy Géza gróf, aki vadászaton vesztette el jobb karját, és aki ma már ennél sokkal ismertebb arról, hogy annak idején ő volt a Mahler-ellenes operaházi klikk vezéralakja; a másik Paul Wittgenstein, az I. világháború áldozata, akinek Ravel és Prokofjev a balkezes zongoraversenyeket írta.

Michel Béroff 1984-ben már járt Magyarországon. Akkori hagyományos, „kétkezes” koncertja nem igazolta nagy nemzetközi híret és sikereit. Kiöregedett, felnőni képtelen csodagyerek benyomását keltette, unalmas muzsikussá. Most viszont egy jó fellépésű, kifinomult fiatalember lépett pódiumra, hátrafésült, fényes hajjal, vakítóan fehér ingben, jól szabott frakkban, elegánsan. Kicsit izgott-mozgott a széken, jobbkezét öklöbe szorítva a térdére tette, és játszani kezdett.

Nemcsak az előadónak, hanem a zeneszerzőnek is gondot okoz az egy kézzel frott darab. A muzsika szövete ilyenkor szükségszerűen vékonyra válik, és ezt valamilyen módon leplezni kell. A hangverseny első műsorszámának szerzője, Brahms, valójában nem ezzel a nehézséggel nézett szembe, hiszen ő Bach d-moll hegedűpartitúrájának Chaconne tételét írta át. Neki tehát a Bach által már földúsított ke-

vésszólamúságot kellett átmentenie. Sikert is, az átirat teljesen egyenértékű az eredetivel.

Saint-Saëns hat balkezes etűdje a késői romantikát egyesítette a francia barokkkal, nem föl-tűnő sikerrel, bár nagy igényességgel. Szenzációs volt viszont a hajdan nagy Charles Valentin Alkan Etűd-fantáziája. Alkan nevét ma kevesen ismerik, pedig Liszt szerint ő volt a legjobb zongorista, akit valaha is hallott. Ezt a kijelentést pedig nemcsak az teszi értékes, hogy aki tette, igazán szakértő volt a kérdésben, de az is, hogy az összehasonlítási alapon olyan nevek is szerepelnek, mint Chopin, vagy Thalberg. Alkan azonban a csodagyerek-karrier után nem volt hajlandó a világhírű hangversenyző művész életpályáját befutni, hanem inkább tanított, különleges nehézségű, formájú és című zongoraversenyeket írt, visszavonultan élt egy kis szobában, megöregedett, aztán egy napon magára rántotta a szekrényt és meghalt. Hoffmanni alakját, a félhomályos világot, démonikus művészetét méltón idézte föl Béroff.

A legendás előadó, Dinu Lipatti Szonatája csatlódást okozott, Szkrjabin Prelúd és noktürnje alatt viszont többször is föl kellett emelkednem székemről, hogy ellenőrizsem, csakugyan egy kézzel játszik a művész. A műnek nemcsak technikai erényei vannak, nem véletlen, hogy a legnagyobb sikerszáma volt az estnek. Különös élmény volt Bartók fiatalkori, ritkán műsorra kerülő Tanulmánya egy nem magyar zenei anyanyelvű művész előadásában. Gódownsky Chopin-átírataira már hangszer és játékos egyaránt elfáradt, mindenesetre nem látszottak túlságosan sikeres vállalkozásoknak.

Ritkaságokból összeállított program, értékes művek, tiszta és pontos zongorajáték. Az est végére már tudtam, mit csináljak a bal kezemmel. Hozzáütöttem a jobbhoz.

Fáy Miklós

A názáreti Jézus

Tanulságos volt a televízióban nemrég sugárzott életműsorozat, amely *Franco Zeffirelli* filmjeit mutatta be. A *makrancos hölgy* és a méltán világsikerű *Romeo és Júlia* rendezőjének további opusai bizony leleplező erővel bírtak. A *Napfűér-Holdnővér* vallásos indíttatású, szépen fotográfált képsorai itt-ott már érzélgősnek tűntek, *A bajnok* pedig jócskán túl van azon a határon, amely a giccset a művészettől elválasztja. Ennél már csak a *Végtelen szerelem* című álságos szentvelgés bizonyult irritálóbbnak.

Ezek után érthető, hogy szorongva ültem le megtekinteni az egykor, csonka életművét ismerve nagy mesternek sejtett olasz rendező rég várt filmjét, a csaknem másfél évtized után hazánkban is forgalmazott *A názáreti Jézust*. Alig tíz perc múltán már sajnálattal kellett konstatálnom, hogy balsejtelveim beigazolódnak. Mária olyan ájult tekintettel, olyan természetellenes gesztusokkal, olyan hihetetlen primitív képi megfogalmazásban, olyan *csinált* lelkesültséggel kapja meg az angyali üdvözetet, hogy lopva körbe kellett pillantanom a teremben attól félve, hogy még egy csepp áhítat, még egy pici szemgúvasztás, még egyszer a bevágott dicsfény — és menthetetlenül kiröhögik Istennek Szent Anyját.

S hátra volt még több mint négy óra! Négy komoly óra, az evangéliumok minden tanúságtételének aprólékos megjelenítésével, sőt, azok kiegészítésével.

Az embernek joggal támad az az érzése a filmet nézve, hogy a rendező túlonult részletező. Hogy semmit kihagyni nem akar. Sőt, hogy az a számos történet is, amely *A názáreti Jézus* szülését képezi, oly részletességgel mutatattik be, hogy rendezőjét igazán nem érheti vád: bármit is önkényesen kihagyott volna, hogy az evangéliumok bármely ismertebb részletét mellőzné holmi dramaturgiai megfontolásból. Jézus csodáit olyan aprólékos jelenetépítés mondja el, hogy a gyanútlan nézőben az alaposság látszata felébred a vonatottság dacára is. Ám a látszat — meg az ájtatos rendező — csal.

Zeffirelli felfogását éppen az jellemzi, ami *hiányzik*. Csak néhány példa: hol van, kérem a *bűjtölés* a pusztaóban? hol a *kísértő Sátán*? *Mária Magdolna* miért oly vonzerő nélküli, kiált alakja a népszerű szórakozatóiparnak, melyet úz? miért oly kidolgozatlan, kurta Jézus *halálfelelme* ebben a minden mellékes momentumot oly mértékvesztett (képi) szószátyársággal előadó filmben? Azért,

mert Zeffirelli Jézusa a hibás színnyomású reprodukció kifordult szemű daliája, a dicsfényben elolvadó giccs-alak, amely közönséges, szentimentális és bárgyú. Ezt a Jézust nem kísérti meg a Sátán: sem a testiség, sem a hatalom, sem a gazdagság. Ő aztán fönny van. Fönny, a fálvédón. Úgy néz le ránk onnan, vagy az olcsó lenyomatról, a glória-pelesni alól, hupikék köpenyében, hogy embernek még véletlenül se jusson eszébe, hogy Jézus is ember volt, éppen, mint én meg te, meg a boltos. S hogy ennek következtében bennünk is kell legyen valami Belőle. S számadással tartozunk arról a Közörsről. Nemcsak lefekvés előtt két percig, amíg elhadarjuk az imádságot. És nemcsak a negédes tekintetű sablonfigurának, akinek köpenye alatt úgy világít szíve, mint egy benzinkút-neon. Egymásnak is.

No, ez nincs a Zeffirelli filmjében. Az Egymás. Az ember-Jézus. Így válik a történelem leghitelesebb tanúságtétele hazugsággá. Miképp a Törvény is hamis, amint belőle az Élet elillan. Amint kővé válik, holt anyaggá, bálványá — amint *kívül* reked az ember szívében, lelkén. A Törvény él — vagy nem törvény, hanem kő (ez a példázat el is hangzik ebben a „köszérő” filmben). Jézus él — vagy csak kő. A názáreti azonban nem ilyen. Nem kő. És nem is kocsonya.

Jól komponált, de üres, külsőséges életképeket kapunk. Több tucat szupersztár sem tudja a produkciót hitelessé tenni. Hiába Laurence Olivier, Anthony Quinn, Michael York, Ann Bancroft, Claudia Cardinale, Peter Ustinov meg a többi híresség, ha a szándék, az alkotói attitűd hamis.

És akkor még a pszichológia! Jézus jellemzése alig több, mint ami egy vidéki bonviván alakításától elvárható: mosolygósan, néhol homlokot ráncolva, a kivételesen katartikusnak szánt jelenetekben olykor még izzadva is: végigmozogja-mondja szerepét. Júdás ezzel szemben merő jóindulatból lesz árulóvá, Nikodémus valóságos tragédiát játszhat el az Emberfiához képest, Kajafás, Zerah vagy a názáreti rabbi mind-mind teret kapnak arra, hogy lélektani indítékaikat megjelenítsék. Jézus másképp van instruálva: neki csak tágranyílt özike-szemű, ellágyult pillantást szabad vetnie folyvást, lásd mint fenn (a fakeretben).

Zeffirelli elveszít minden mértéket. Jámor, ájtatos és magasztos akar lenni. És persze nagyszabású (egy kis kasszasiker azért nem árt, a Megváltó jó befektetés). Az ember kiszédül az utcára négy és fél óra után — a la Hamvas — szükségét érzi, hogy valami súlyos gaztettet kövessen el. Ennyi „jó”-ságot nem lehet megemészteni. Főleg, ha hozzá nincs egy szemernyi személyesség sem. Mert válaszolni csak a megszólításra lehet a művészetben is. A dagályos és főleg felületes szónoklatra nem.

Tóth Péter Pál

Színház

Egy örült naplója

Március 28-án mutatta be az Egyetemi Színpad Gogol *Egy örült naplója* c. regényének színpadi változatát Kapácsy Miklós rendezésében és főszereplésével. A műfajmegjelölés — komikus tragédia — kiemeli Kapácsynak a darabról alkotott elképzelésének lényegét. Az első felvonásban szabadra meri engedni természetes komikai készségét, humorát, hogy innen jusson el szinte észrevétel nélkül a második felvonás tragikumáig.

Kapácsyt felszabadult és természetes játékkészség jellemzi. Alakítva friss és sokszínű, az egymástól zenével elválasztott jelenetekben szinte mindig sikerül új atmoszférát teremtenie.

Humora keresetlen, nem erőlködő, harsogó és soha nem öncélt; a komikum minden változatát bátran megszólaltatja, de mindig csak annyit, amennyit a figura megformálása megenged és megkövetel. Nem enged a könnyen szerzett tetszés csábításának, annak ellenére, hogy — mint a kiskutyák leveleinek felolvasásakor — technikai bravúrokra is képes. Másrészt az esettség tiszta és őszinte hangját is minden túlzás és patetikuság nélkül úti meg, akárcsak a második felvonás „Trojka” jelenetében.

A jelenetek között azonban nem mindig sikerül a távolságot áthidalnia, a feszültséget fenntartania. A

jelenet zárása ill. az új jelenet kezdése néha nem eléggé precíz, nem eléggé összefogott. A jelenetekben belül néha ritmusbeli problémák jelentkeznek. Ilyenkor Kapácsy nem találja meg a darab nyugvópontjait, nem tudja egy pillanatra „megállítani” az előadást. Gyakran érzí a ritmusváltás helyeit, s a váltás is megtörténik, azonban nem eléggé pontosan, élesen, ezért a váltás ellenére is „egymásra csúsznak” az elkülönített egységek. Ez különösen akkor válik zavaróvá, mikor a komikum—tragikum kényes egyensúlyát veszélyezteti: a második felvonást előkészítő rövid villanások elmosódnak az első felvonás komikumában, s ezzel a darab fvelését szakíthatják meg.

A játék egészének képe, élményszerűsége, a szövegmondás és mozgás sodró felszabadultsága és mértéktartása, az elemi erejű játékkészség és finom játék-intelligencia azonban arra enged következtetni, hogy mindezek csupán az első előadások pontatlanságai.

Kapácsy Miklós talán reménytelennek tűnő kísérletre vállalkozott. Nem csupán a színészek a szereppel való mindenkor kiütköztetését kellett megvívnia. Meg kellett szabadulnia egy legendás alakításnak az utódra mindig nyomasztó hatásától, számolnia kellett a párhuzamosan játszott Gáspár-féle előadás érdeklődést mérő szerepével, s az „amatőrt” mindig sújtó előtételekkel. S hogy mindezt sikerrel leküzdötte magában és elfeledtette nézőivel is, nem magyarázható mással, mint kivételesen erős, mélyből fakadó játszani akarásával.

Gintli Tibor

Kiállítás

Corvinák

Paskai László bíboros prímás, esztergomi érsek köszöntő szavaival nyílt meg az Országos Széchényi Könyvtár kiállítótermeiben az évek óta várt és nagy erővel, szervezőmunkával előkészített Bibliotheca Corviniana kiállítás, Mátyás király halálának 500. évfordulóján.

Ma, amikor a kultúrára fordítható támogatás szinte elolvadni látszik a társadalmi-gazdasági változások szorításában, igen öröndetes, hogy magyar és külföldi intézmények, vállalatok szükségesnek érezték, hogy a költségvetésükből nemes ólokra adományozzanak. Nélkülük és a könyvtár dolgozóinak többéves előkészítő munkája nélkül lehetetlen lett volna e nagy jelentőségű kiállítás megvalósítása.

Nagy királyunk világhírné reneszánsz könyvtárának megmaradt darabjai a történelem viharos századai során még soha nem álltak együtt sem a szakmai sem a nagy nyilvánosság előtt. Kelet- és

Nyugat-Európa 19 nagy gyűjteménye járult hozzá a kötetek kölcsönzésével a kiállítás sikeréhez. Mellettük a nemzeti könyvtárban őrzött Corvinákat is megtekintheti a látogató, így összesen 131 csodaszép kódexben gyönyörködhetünk.

A kiállítás világszínvonalú. A felbecsülhetetlen értékű Corvinák különleges tárolást és védelmet kívánnak, így a tárlatnak egyszerre kell alkalmazkodnia a várhatóan nagy érdeklődéshez és a biztonságos, a műveket teljes szépségükben bemutató és megőrző technikai feltételekhez. A légkondicionálás, a megfelelő fényviszonyok megteremtése, a kiegészítő tárgyak, korabeli fegyverek, használati tárgyak beszerzése, a Corvinák restaurálása óriási szakmai és anyagi erőket mozgósított.

Tudnunk kell, hogy talán soha nem voltunk távolabb a reneszánsz embereszménytől, mint napjainkban. A szépségeknek örülni tudó, kiegyensúlyozott, művelt, a természetet élvező és becsülő ember talán csak most van újra születőben. Reméljük, minél több szülő és tanár kíséri el a gyerekeket a Budavári Palota F épületébe, ahol a kiállítás naponta 10 és 18 óra között tart nyitva, október 6-ig.

Czikora Györgyi

Levelek — válaszok

Köszönettel nyugtáztam Németh Bélának a *Humanae Vitae*-ről szóló cikkemmel kapcsolatban írt levelét a Vigilia áprilisi számában. Megjegyzéseire válaszolva meg kell jegyeznem, hogy írásom utolsó két fejezetét nem szabad egymástól szétválasztani. Az utolsó előtti fejezet a szexuális etikával kapcsolatos kérdéseket vet föl, az utolsó fejezetben összefoglalt „elfogadott egyházi tanítás” pedig megadja a kiindulópontot ezek értelmezéséhez. Amennyiben azonban az egyházi tanítást a házassági aktus biológiai integritásának kérdéskörére szűkítjük le, akkor valóságos és megoldhatatlan problémává válik, amit én „látészolagos” fennakadásként jelöltem meg. Számomra úgy tűnik, hogy a szerző ezt a jelzőt figyelmen kívül hagyta. Az elfogadott tanítás a pápai és a püspökkari nyilatkozatok összességéből áll össze, s ez adja meg a „hivatalos” egyházi tanítás lényegét. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy ezek a püspöki nyilatkozatok VI. Pál pápa kívánságára íródtak.

Cikkem célja az volt, hogy „megadja a magiszterium elfogadott tanításának körvonalait”, és nem az, hogy a kiváltott vitákat felelevenítse, ezek ugyanis rendszerint figyelmen kívül hagyják annak pasztorális értelmezését; azt a tényt, hogy az egyház nem akar elviselhetetlen terheket róni az emberekre. Az enciklika elsősorban nem az evangéliumból, hanem a természet törvény értelmezéséből meríti tanítását, amely a történelem, a filozófia, a szociológia és a természettudományok területére is tartozik. Miként ismeretes, az enciklika és korunk tudományos álláspontja nincs összhangban a házassági aktus és a házassági aktus termékenység közötti kapcsolat kérdésében.

Végezetül még egy megjegyzés az egyházi tanítás pasztorális értelmezéséről. Amikor XI. Pius

pápa modern formában megfogalmazta a születésszabályozásra vonatkozó hagyományt, két engedményt tett. Az egyik az időszakos önmegtartóztatás módszerének elfogadása volt, amire mindenki emlékszik. A másik az elítelt fogamzásgátló módszerekkel való élés bizonyos értelemben vett erkölcsi lehetősége, ez a megállapítás azonban majdnem teljesen kikerült a figyelem középpontjából, ugyanis ha az egyik fél nem hajlandó a születésszabályozás egyház által is megengedett módjával élni, akkor, miként a pápa mondja, az anyaszentegyház tudatában van, hogy a másik fél inkább csak tűri, súlyos okok miatt csak megengedi, de maga nem akarja használni a fogamzásgátlás tiltott formáját, és ezért nem bűnös. Csak ne feledkezzék meg a szeretet törvényéről és ne mulassza el megkísérelni házastársát a bűntől eltéríteni.

(Amit Isten egybekötött, SZIT, 1986.) Ha a házastársak nem képesek az időszakos önmegtartóztatás módszerének követésére, akkor a bűn lehetősége nem áll fön. Ez a megállapítás a kanadai püspökök tanácsának is egyik lényeges pontja. Ez a szöveg fényt vet a *Humanae vitae* azon megállapítására is, mely szerint a házassági aktus közvetlen megszakítása önmagában vett rossz. Ha az úgynevezett mesterséges eszközök használata a körülményektől függetlenül önmagában vett rossznak lenne tekintendő, akkor XI. Pius pápa sem engedhette volna meg a „bűnössel” való közreműködést.

Befejezésül hadd idézzem az olvasók emlékeztetőbe XXIII. János bölcs tanácsait: in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem caritas. Jobb híján magyarul: a szükséges kérdésekben az egységet, a vitathatókban szabadságot, de mindenekfelett a szeretetet kell biztosítanunk.

Somfai Béla

Következő számainkból:

Lukács László: Szabadság és szeretet

Békés Gellért: Kereszténység a harmadik évezred küszöbén

Fray Luis de León: Út

Kiss József: Az Irgalmas Rend első konventjei hazánkban

Václav Havel: Levelek Olgának

Vargha Kálmán: Színpad, közönség, filológia

Ötvös Péter: A németújvári ferences kolostor könyvtára

Kovalovszky Márta: Tér és kapcsolat

Schneller István: A „megélt” tér — a város, mint életünk tere

Thomka Beáta: Elvitt engem lélekben

Helyreigazítás:

Lapunk 1990. 5. számában Mindszenty József második végrendeleti tanújának neve helyesen: Dr. Giger Károly. A hibáért olvasóink szíves elnézését kérjük.

1990
ANNÉE LV.

vigilia

AOÛT—AUGUST
AUGUST

Revue mensuelle — Monatsschrift — Rédacteur en chef — Chefredacteur: LÁSZLÓ LUKÁCS
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1. — Abonnements pour un an — Abonnement für das Jahr 25 US dollar

SOMMAIRE

László Lukács: La renaissance de l'Église hongroise
Dénes Farkasfalvy: Saint Bernard le théologien
Károly Kerekes: La spiritualité de Cîteaux
László Dobszay: La cantique monastique
László Rapcsányi: Rapport sur les dernières décades des États Pontificaux
Poemes de Márton Kalász, Gyula Labancz et Teofil Lenartowicz
Miklós Hubay: Journal sans moi
György Ferdinandy: Écrivains hongrois à Paris
Notres rencontres avec l'Écriture Sainte Elemér Sulyok
Les entretiens avec **Miklós Vásárhelyi**

CONTENTS

László Lukács: The Renaissance of the Hungarian Church
Dénes Farkasfalvy: St. Bernard the theologian
Károly Kerekes: The Cistercian Spirituality
László Dobszay: Monks' chant
László Rapcsányi: Report of the last decades of the Papal State (Part Two)
Poems by Márton Kalász, Gyula Labancz and Teofil Lenartowicz
Miklós Hubay: Diary Without me
György Ferdinandy: Hungarian Writers in Paris
The Bible and Me: Elemér Sulyok
Interview with **Miklós Vásárhelyi**

INHALT

László Lukács: Die Renaissance der ungarischen Kirche
Dénes Farkasfalvy: Sankt Bernard, der Theologe
Károly Kerekes: Die zisterzische Spiritualität
László Dobszay: Das Brevier der Mönche
László Rapcsányi: Bericht über die letzten Jahrzehnte des Kirchenstaates
Gedichte von Márton Kalász, Gyula Labancz und Teofil Lenartowicz
Miklós Hubay: Tagebuch
György Ferdinandy: Ungarische Schriftsteller in Paris
Begegnungen mit der Heiligen Schrift — Elemér Sulyok
Gespräch mit **Miklós Vásárhelyi**

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: BALASSA PÉTER, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, RÓRAY LÁSZLÓ,
SZÖRENYI LÁSZLÓ, TILLMANN JÓZSEF

Készíti: Pannon Nyomda Veszprém, felelős vezető: Fekete István igazgató
Index szám: 25 921 HU ISSN 0042-6024

Szerkesztőbizottság és kiadóhivatali ügyintézés: Budapest V. Kossuth Lajos u. 1. Telefon: 117-7248, 117-3933, Postacím: 1364 Bp., Pf. 111.
Előfizetés, egyházi terjesztés és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Utóán át árusítja a Magyar Posta. A Vigilia csekkaszámla száma: OTP 37—343—VII. — Külföldön terjeszti a Kultúra Kükereskedelmi Vállalat, H—1300 Bp., Pf. 149. Ára 25,— USA dollár, vagy ennek megfelelő más pénznem. Átutalható a Magyar Nemzeti Bankhoz (H—1850 Budapest) a Kultúra 024—7. sz. csekkaszámlájára, feltüntetve, hogy az előfizetés a Vigiliára vonatkozik. Előfizetési díj 1 évre 480,— Ft, 1/2 évre 240,— Ft, 1/4 évre 120,— Ft, egyes számúra 40,— Ft. Megjelenik havonta. SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD ÉS CSÜTÖRTÖK 12—14-IG. KÉZIRATOT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

